2017

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Россия Федерациязының улус депутаттарының тоску (ээлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунун дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының конституциялыг тургузуун хевээр арттырып камгалаар талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» айтырыгны Россия Федерациязының тоску (ээлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунга киирер.
2. Россия Федерациязының улус депутаттарының тоску (ээлчег чок) Съездизиниң ажылынга киржирин Россия Федерациязының Президентизинден дилээр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.

1993 чылдың март 24.

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

№ 56 (15030) 1993 чылдың март 26, пятница

Солунга ат салган шагы 2

Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он тоску сессиязы

ЧАЗАКТЫҢ АЖЫЛЫНГА ҮНЕЛЕЛ БЕРДИНГЕН

Сессияның ийиги хүнүнүң ийиги чартыында депутаттар кылдынган отчёт, дыңнадыглар талазы-биле санал-онал солчуушкунунче кирген.

Республиканың ажыл-агыйлары, арат ажыл-агыйлары болгаш арендаторлар бо чылдың часкы хову ажылдарынче удавас кирер. Ынчангаш амгы үеде көдээ ажыл-агыйны сайзырадырының айтырыы эң чугула чүүлдериниң бирээзи болур дээрзин Эйлиг-Хемден депутат **К. Т. Дакыр-оол** саналынга онзалап демдеглээн. Бо талазы-биле республиканың чазаа чер ажылы-биле холбашкан кижилерни үрезин, акша-төгерик, техника болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле хандырарынче кичээнгейни угландырар ужурлуг дээрзин ол айыткан. Рынокче шилчип кирип турар бо берге нарын үеде республиканың чону, харын-даа өг-бүле бүрүзүнге огородту сайзырадып, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери сонгаарладып болбас хемчеглерниң бирээзи. Бо айтырыгга хамаарыштыр тус-тус черлер, чагыргалары, көдээ Советтер мурнуку үелерде ышкаш шүшпен, тавар чоруун катаптавас ужурлуг.

Амгы үеде акша-шалың талазы-биле алыр болза, бюджетте турар организацияларның ажылдакчыларының болгаш ажылчыннарның төлевири ажырбас хире. Ындыг-даа болза, ылангыя көдээде ажылдап, чурттап турар кижилерниң акша-шалыңы дыка куду деңнелде артпышаан турарын ол чугаалаан. А бо талазы-биле көдээни сайзырадырының дугайында тускай Хоойлуну республиканың чазаа мурнунда хүлээп алган болгай. Ынчангаш ук Хоойлуну деткип, ону херек кырында боттандырарының чугулазын депутат онзалап айыткан.

Сөөлгү үеде ажыл-агыйлар арасында продукция солчуп, садыглажыры элээн шуудап турар, ындыг-даа болза бо бүгүнү быжыг үндезинге тургузуп, бот-боттарын мегележир азы дыка мөлчүжер чорукту болдурбазынче кичээнгейни угландырар болзувусса эки деп депутат чугаазын түңнээн.

Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги депутат **Б. Ч. Монгуш** саналынга мындыг чүүлдерни демдеглээн. Черле ынчаш сөөлгү үеде бистер кандыг-даа чугула ажылды кылып күүседирин дугуржуп, шиитпирлерни удаа-дараа хүлээп ап-даа турар болзувусса, ону чүгле эгелеп алгаш, төнчүзүнге чедир кылбайн турар-дыр бис. Ам черле чүнү кылза экил деп айтырыг бисти дүвүредип турар. Көдээ чонну билбес эвес бис — олар чайның изиинге, кыштың соогунга-даа дадыккан. А кажан ажыл-херек, ооң күүселдезиниң дугайында шыңгыы чугаа болу бээрге, багай-ла улус малчыннар, саанчылар, көдээниң кижилери дээр бис. А оларның социал камгалалының дугайында чугаалап-ла, чугаалап-ла турар бис. А херек кырында көрүп көрүнерлээн, олар айда ортумаа-биле 2-3 муң рубль ап орарлар-дыр. А чаңгыс шоодай далган өртээ 5 муң рубль ажып турар болгай. Маңаа, мен бодаарымга, аар өртектиг хөй чаа тудугларны соксаткаш, олче кирген акша-төгерикти, материалдыг курлавырларны көдээже угландырары чугула. Черле ынчаш көдээниң чонунче моон соңгаар көрүнмес болзувусса, республиканың экономиказы-даа, чоннуң амыдырал байдалының деңнели-даа бо хевээр артып, харын-даа улам баксырап болур.

Көдээ ажыл-агыйны эде тургузуп, ону чаартырын оралдажып турар-дыр бис. Ол шын. Ындыг-даа болза, көдээге реформаны чорударда ковчуг оваарымчалыг болгаш баш удур санаашкыннарны кылыр херек деп депутат онзалап демдеглээн.

Байдал бо хүннерде эмин эрттир берге эвес дээрзинге Чазак Даргазының оралакчызы В. Б. Салчактың бодалыңга каттыжар-дыр мен. Көдээ ажыл-агыйны улам сайзырадып, хөгжүдер талазы-биле бистер, депутаттар, Чазакка таарымчалыг хоойлуну бербейн келдивис. Ооң түңнелинде бистиң удуртулгавыс кончуг өйүнде, тодаргай ажылдап күш четтикпейн турар деп, депутат **Г. Я. Эпп** саналынга чугаалаан.

Кажан чер дугайында, көдээ дугайында айтырыг тургустуна бээрге, черни тодаргай кижилерге үлеп бээр, ону ооң ёзулуг ээзи болдурар деп үргүлчү чугаалажып келдивис. А херек кырында, бистиң министривис-даа, кудуку деңнелдиң удуртукчулары-даа хөй нуруузунда ону күүсетпейн турар.

Чамдык чугула айтырыглар шиитпирлеп турар үелерде, ылаңгыя көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң адырларының ажыл-чорудулгазынга чазак улуг холгаарлаашкынны болдурбас болза эки. Чүге дизе Чазактың бодунуң күүседир, кылыр ужурлуг ажылдары бар болгай. Маңаа чазактың чаңгыс кол хүлээлгези — көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле улуг деткимчени көргүзер ужурлуг деп бодаар мен деп, депутат айыткан.

Отчёт база илеткелдер талазы-биле депутаттар **В. С. Монгуш, Ч. К. Айыр-Санаа, К. Д. Биче-оол, В. Н. Гончаров, К. А. Маспык-оол, В. Б. Петров, С. С.-Б. Монгуш, М. Ч.-А. Монгуш** болгаш өскелер-даа база саналдарын берген.

Колхозтарны, совхозтарны эде организастаар хемчеглерни чорудуп турарынга боду хуузунда таарзынмайн турарын депутат **Б. С. Нурзат** саналынга чугаалаан. Дыка хөй чылдарның дургузунда материал-техниктиг баазазын тургузуп, быжыктырып алган көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери буурап дужуп турар. Оларның машина-техниказын, мал-маганын, дериг-херекселдерин болгаш өске-даа хөреңгизин кайы хамаанчок чарыгдап, төтчеглеп туруп берген. МТМ-лер, сүт-бараан фермаларының дериг-херекселдери курутлаан. Шак мындыг үптекчи чорук-биле черле эптежип болбас.

Бир эвес бо четпестерни дораан этпес чүве болза, көдээ ажыл-агый сайзыралды алыр хамаанчок, ийи-үш чыл болгаш көдээниң ишчилери ядыы-түреңги байдалга чедери илден болу берген. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйда байдалды ханы өөренип көөрүн, четпестерни эдерин депутат саналдаан.

Депутат **Д. Б. Шожат** сөс алгаш, республиканың тараачын болгаш арат ажыл-агыйлары канчаар ажылдап турарын таныштырган. Сөөлгү үеде тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар көвүдеп турары эки чүүл дээрзин ол айыткан. 1993 чылдың март 1-де медээ ёзугаар алырга, республикада 1409 тараачын болгаш арат ажыл-агыйы тургустунган. Оларга чогуур деткимче дузаны чедирип турар. Ылангыя машина техника, үрезиннер, кывар-чаар материалдар садып алыр эвээш эвес түңнүг чээлиини күрүне берип турар. Ооң ачызында арат ажыл-агыйларның боттарының ажыл-агыйын сайзырадыр арганы алганын оратор демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазынга долу үнелелди бээри берге, чүге дээрге ол тургустунгандан бээр чаа-ла бир чыл чедип турар деп, депутат **А. А. Сотник** саналының эгезинде демдеглээн. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааны экижидеринче кол кичээнгейни ол салган. Ынчалза-даа амгы үеде тодаргай чүнү кылганывыс билдинмес болуп турар, ону эки удуртуп, углап-башкарар орган чок. Ынчангаш Даштыкы херектер министерствозун республикага тургузары чугула болу бергенин айыткан. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааны экижидер талазы-биле чүнү кылырын доктаалга киирерин депутат саналдаан.

Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызы «Тыва даг-дүгү» комбинаттың амгы үеде ажыл-чорудулгазының дугайында депутат **С. И. Ильенков** саналынга чугаалаан. Улуг комбинат канчаар-даа аажок берге байдалда таварышкан. Даг-дүгү арыглап, бүдүрери каш катап кызырылган. Даг-дүгү болбаазырадып арыглаар улуг цехти хагган. Ооң уламындан дыка хөй хоочун-даа, аныяк-даа ажылчыннар ажыл чок арткан. Даг-дүгү хереглээр бүдүрүлгелер эвээжээн, ынчангаш продукция сайгартынмайн чыдар. Тыва Республиканың Дээди Соведиде болгаш Чазаанда экономика талазы-биле ажыл чорудар харысалгалыг ажылдакчылар эвээш эвес, олар комбинатка практиктиг дуза чедирери негеттинип келгенин ол айыткан.

Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-ижин, ажылчы чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер хемчеглерни айыткан доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Ооң күүселдези шоолуг эвес, ону күштелдирерин депутат дилээн.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитет даргазы депутат **Н. А. Ондар** санал бергеш, чыылганнарның кичээнгейин үш кол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринче угландырган. Ол дээрге көдээ ажыл-агыйны, экономиканы хөгжүдери, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери болуп турар. Ооң ынай депутат Дээди Совет биле Чазактың бир демниг, арга-сүмелиг ажылдаарын чугулага көрген. Чамдыкта хуралдарын кады эрттирип, чугула айтырыгларны орта чугаалажып, сүмележип көөрү ажыктыг болурун саналдаан. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ажыл-чорудулгазын экижидериниң айтырыгларынга депутат доктааган. Юридиктиг киндистиг тургузар, ооң ажык-дузазы улуг болурун айыткан.

Найысылал Кызылда Тыва Республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыында айыткан хемчеглер канчаар күүсеттинип турарының, чоннуң социал камгалалын күштелдирер дээш чүнү кылып келгениниң, ында четпестерниң дугайында депутат **С. Н. Аракчаа** саналынга чугаалаан.

Илеткелчилер — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри **В. Б. Салчак**, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри **В. О. Оюн** олар депутаттарның айтырыгларынга харыылаан болгаш түңнел сөс чугаалааннар.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** депутаттарның айтырыгларынга харыылаан болгаш чүве чугаалаан. Көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюнну Чазак Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалдан хостаарын, ооң чогумчалыг ажылдаарынга ындыг байдал шаптыктап турарын чамдык депутаттар саналынга чугаалаан. Ындыг болганда бо саналды хандыр өөренип көргеш, ооң түңнелин даразында сессияга илеткээрин Президент депутаттарга дыңнаткан.

Референдумну болгаш Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттирер дугайында доктаалдың төлевилелин элээн үр үениң дургузунда депутаттар сайгарып чугаалашкан соонда доктаалды хүлээп алган. Депутаттарның хөй нуруузу референдумну ыяап-ла апрель 11-де эрттирерин шиитпирлээн.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан соонда, ооң-биле март 24-те хуралы доозулган.

Март 25-те сессия ажылын уламчылааш, хүнүнүң баштайгы чартыында Төп соңгулда комиссиязының даргазы П. М. Самороковту дыңнаан. Референдумга чедир ийи неделя артып калган чүве болганда, ооң акшаландырышкынын дүргедетпес болза хоржок. Үндүрүп берген акша районнарга ийи неделя ажып чорда чедер темп-биле шимченир болза, чер-черлерге бадылаашкыннар үстүп болур. Сессияның мурнундан референдумга үндүрер акша-төгерикти холга шалыпкын тутсуп бээрин Саң-хөө министерствозунга даасканнар. А Төп соңгулда комиссиязының талазындан бүгү чүүлдер белен болуп турар.

Эрткен чылда ТР-ниң Чазааның ажыл-чорудулгазының дугайында отчётка хамаарыштыр Дээди Советтиң доктаалының төлевилели-биле сессия ажылдаан. Эдилге комиссиязындан депутат **Э. Х. Ооржак** дыңнадыг кылгаш, комиссияның берген саналдарын, кая, чүнү эдерин чугаалаан. Доктаал төлевилелин комиссияның болгаш депутаттарның немелделерин, казылгаларын киирип тургаш, бадылап алганнар.

Даразында база-ла ындыг хевирлиг ажылды сессия чоруткан. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ажылының дугайында илеткелди ооң мурнунда сессия дыңнаан турган. Ам ол талазы-биле Дээди Советтиң үнелел берген доктаалын хүлээп алыр. Эдилге комиссиязындан депутат **Х. Д. Монгуш** дыңнадыг кылган. Баштайгы пунктуда республикага көдээ ажыл-агый адырын сайзырадыр талазы-биле программаны эде чаатташ, даразында бир сессияга киирип кээр деп айтырыгны бадылап алганнар. Доктаалдың өске-даа пункуларын депутаттарның болгаш Чазак кежигүннериниң киржилгези-биле немеп, чаартып, эдип тургаш, ону бүрүнү-биле сессия хүлээп алган.

Ооң соонда Тывага Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозун тургузарының дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашканнар. Бо министерствонуң амгы үеде республиканың ажыл-агыйынга болгаш культурлуг, политиктиг харылзаалар тударынга ужур-дузалыының дугайында артык тайылбыр-даа кылган херээ чок боор. Ооң адынга хамаарыштыр чугаалар тургустунуп келген, баштай мындыг варианттылар турган: Даштыкы херектер министерствозу, Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозу. Маңаа чугаалап каар чүве чүл дээрге, бо министерство чүгле экономиктиг харылзаалар тудуп ажылдаар эвес, а политиктиг айтырыглар талазы-биле ажылдарны база чорудар ужурлуг. Ынчангаш түңнелинде депутаттар ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш бүгү-делегей харылзааларының министерствозу деп атка доктааганнар. Ооң тургустунган соонда, кылып чорудар ажылының угланыышкыннары ооң адында ийи кезектен илден.

Амгы үеде республикада даштыкы-биле харылзааларны тудуп турар каш-даа организация бар, ол хамаанчок, бүдүрүлге черлери даштыкыже дорт үнер эргелиг. Черле ынчаш ажылдың бо угланыышкыны кандыг-даа системе чок. Кижи бүрүзү туралаан зайы-биле хөделип турар. Ындыг болганда бүгү даштыкы харылзааларны чурумчудуп, чаңгыс холга тударының чугулазы тургустунуп келген. Аңгы-аңгы организациялар чеже-даа боттарының уунда даштыкы харылзааларны тудуп турар болза, ол талазы-биле амга чедир таптыг ажыктыг кылдынышкан үре-түңнелдиг ажылдар көзүлбейн турар. Ол талазы-биле контроль база кошкак. Ынчалза-даа өске ведомстволарга хамааржыр организацияларының моон соңгаар турар-турбазының дугайында олар боттары билир деп тайылбыр база кылдынган. ДС-тиң Даргазы ук яамыны «министерство № 1» деп адаан. Шаанда Тыва аңгы күрүне турда, бо мындыг яамының ужур-утказы дыка улуг турган. Чаа министерствону тургузарының талазы-биле санал-онал солушканының соонда, ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш бүгү делегей харылзааларының министерствозун тургузар база даразында сессияга ооң структуразының болгаш ооң дугайында дүрүмнү ажылдап кээрин Дээди Совет Чазакка дааскан.

Сессияның хүн чурумунда — ТР-ниң күрүне эт-хөреңгизи эргелеп-башкарар күркомитединиң отчёду. Бо талазы-биле илеткелди ук комитеттиң даргазы **Я. В. Сарбаа** кылган. Бо комитетти 1991—92 чылда тургускан соонда, 92 чылдың январьда ТР-ге күрүне болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгини хуужудар дугайында программаның кол дүрүмнерин ол хүлээп алган. 91 чылдың күзүнүнде, октябрь — декабрь айларда бүгү күрүне өнчүзүн республиканың девискээринге федералдыг өнчү, республика болгаш муниципалдыг өнчү деп ылгап, аңгылап тургазын сактып кээр боор бис. 92 чылда саарылга садыының болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелеринден 45 хуу хуужуттунган, авто транспорт бүдүрүлгелери 60 хуу чедир, 8 тудуг организациязы, амыдырал хандырылганың 14 бүдүрүлгези хуужуттунган.

Конкурс ёзугаар саткан 14 магазинниң чедизи күш-ажылчы коллективтерге, 7-зи — бүдүрүлгечи кижилерге барган. А районнарда бүдүрүлгелерни чүгле кызыгаарлыг киржикчилерге, азы чүгле ол черниң чурттакчылары болгаш ол черниң күш-ажылчы коллективтери киржир эргелиг кылдыр конкурстап турган. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Таңды районнарда 2-3 бүдүрүлгени хуужуткан.

Илеткелчиниң чугаазын ёзугаар алырга, хуужудулганы амгы үеде чорудары кончуг берге, чүге дээрге хоойлу-дүрүмнерде карышкак чүүлдер бар. Ындыг-даа болза хуужудулганы чорудар дээш-ле, ону дүргедедип турар эвес, а ажыл-агыйны башкарарының болгаш ооң дээштиг болур чоруун чедип алыры чугула болгай.

Илеткелчиниң берген отчёдунда хөй чугааларны болдуруп турар айтырыглар чедир сайгартынмаан болду. Хуужудуп турар бүдүрүлгелерниң өртек-үнези чүге аңгы-аңгы болуп турарыл, күрүне өнчү-хөреңгизин тос башка үлежип алыр дээш чүткүп турарының чылдагааннары тайылбырлаттынмаан.

Дүъш соонда Я. В. Сарбаага айтырыгларны салган болгаш ооң отчёдунга хамаарыштыр депутаттар санал-оналдарын берген. Дүүнгү хүннүң ийи дугаар чартыында бистиң республиканың Россияда улус депутаттары Президент Ш. Д. Ооржак, ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдей, РФ-тиң улус депутаты В. С. Монгуш Россияның улус депутаттарының 9 Съездизинге киржири-биле Москваже ужупканнар.

Виктор КАРА-САЛ,
Таан-оол ХЕРТЕК,
Надежда ЭРГЕП.
(«Шынның» тускай корр.).

Тыва Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле министрин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле министринге Александр Санданович **Санчатты** томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1993 чылдың март 23.

Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң даргазын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң даргазынга Толуя Хувалыгович **Барааны** томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1993 чылдың март 23.

Республиканың экономика айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хуралдан

Бо чылдың март 20-де Тыва Республиканың Чазаа девискээр политиказының база Тыва Республиканың экономиктиг реформаларын ханыладыр талазы-биле республика чөвүлел хуралын эрттиргенин дыңнаткан турган болгай бис. Ол чөвүлел хуралдың ажылынга республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының, күрүне комитеттериниң удуртукчулары, оларның оралакчылары, Банк, Статистиканың республика эргелелиниң удуртукчулары, районнар чагыргаларының даргалары, оларның экономика талазы-биле оралакчылары хоорай, суур болгаш көдээ Советтер даргалары киржип, экономиктиг реформаларны улам ханыладыр дизе, чогум чүнү кылза экил дээрзиниң талазы-биле боттарының санал-оналдарын база берген.

Ол чөвүлел хуралга кылган илеткелдерни болгаш ооң киржикчилериниң санал-оналын солунувус бөгүнгү үндүрүлгезинде парладывыс.

КОЛ СОРУЛГА — ЧОННУҢ ЭКИ БАЙДАЛЫ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелинден

Чер-черниң бот-башкарылгазынче кошкак кичээнгейни угландырбышаан, экономиканы эргелеп башкарарын «төптен» боттандырарынче угланыышкын ажык чок дээрзин эрткен берге чыл бадыткап көргүскен. Эргелеп-башкарылганы ээн эрттир төпчүдеринче чамдык кижилерниң чүткүүшкүнү экономиканы муңгашталыышкынга чедирип келген, эрги харылзаалар үзүлген, чаа харылзаалар дыка оожум тургустунуп турар. Чурттуң улус ажыл-агыйы кайгамчык улуг. Ынчангаш чаңгыс хааржак кадаг бүрүзүн безин Москвадан хуваары, кая чүнү тударын айтып бээри черле болдунмас ийик деп Президент чугаалаан.

1992 чылдың март 31-де чардынган болгаш суверенниг күрүнелер болур республикаларның бүрүн эргелиин хүлээп көрген Федерация керээзиниң чүүлдери кошкак күүсеттинип келген. Федерацияның киржикчилери республикалар баштыңнарының болгаш чагырга даргаларының чөвүлелиниң хуралы чоокта чаа болган, боттарының иштики айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле республикаларның, крайларның областарның эргелериниң амдаа кызыы чоруу 1992 чылда экономикага чедиишкин чок болганывыстың кол чылдагааны болуп турар деп түңнелди чөвүлел хуралдың киржикчилери кылган.

Амгы үеде Дээди Советтиң болгаш Россия Чазааның арасында чөрүлдээлер бар-даа бол, реформаларның кол үүрге-чүктээшкининиң төптен чер-черже шилчидерин боттандырып эгелээн. Россия Федерациязының улус депутаттарының VIII Съездизиниң шиитпирлери ол дугайында херечилеп турар. Амыдыралга эргежок чугула айтырыгларны Федерацияның составынга кирип турарларның чүгле киржилгези-биле моон соңгаар чугаалажып көөрүн Россияның Чазаа шиитпирлээн деп, Президент дыңнаткан. Чаа премьер-министр В. Черномырдинниң бо талазы-биле базымнарын чүүлдүг деп санаар болгаш деткиир херек.

Якутияның азы Татарстанның национал орулгазы бистиңинден ыракта хөй, чүге дизе, ында кижилерниң бистен дээре ажылдап турарында эвес, а хамык ужур: арбын акша-хөреңгини болгаш улуг күштү хөй чылдар дургузунда «төп» ынаар угландырып, берип келген. Тываның база ында бичии-даа бол үлүү бар дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ынчангаш немей акша бериишкиннериниң эргежок чугулазын үндезинлээрде, чингелделер алыр дугайында чугаалавайн, төөгүде чөптүг эвес болган чүүлдерни эдер, республиканың амгы байдалын барымдаалап көөр дугайында чугаалап турар бис. Республиканың амгы байдалы дыка берге. Тывада кижи бүрүзүнге онааштыр ортумаа-биле орулга Россияда ындыг орулгадан ийи катап чавыс болуп турарын демдеглээрге, бистиң республиканың берге байдалы билдине бээрин Президент айыткан. Делегейниң мурнай сайзыраан чурттарында, чижээ, АКШ-та бүгү штаттар барык бир дөмей экономиктиг деңнелдиг болуп турар. Сарыыл чок политиктиг шиитпирлер Россияны сандарадып болгу дег байдал амгы үеде Россия Федерациязында тургустунган Тыва төөгү ёзугаар Россия-биле сырый холбаалыг болганда, Россия Федерациязының сандарап дужерин канчап-даа болдурбас ужурлуг бис.

Ынчангаш девискээр политиказын төптен болгаш чер-черден чигези-биле шын чорударының эргежок чугулазын илеткелчи онзалап демдеглээн. Девискээр политиказы — ол дээрге ниитилелди демократчыдарын улам ханыладырыдыр. Кижи бүрүзү национальдындан хамаарылга чокка демократияга чаңчыгып, анаа өөренир, өске кижилерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хүндүлеп билир кылдыр чаңчыгып алыр ужурлуг. Кижи бүрүзүнүң эрге-ажыын республиканың, Россия Федерациязының эрге-ажыы-биле шын холбаштырары чугула. Бо чугула принципти Федерация керээзинде тодаргай айыткан, ук Керээни амыдыралга боттандырарының механизмин ажылдап кылырын республикалар, крайлар болгаш областар баштыңнары үргүлчүлеп турар.

Федерация керээзинге дүүшпес азы шуут чөрүшкек эвээш эвес хоойлулар федерация деңнелинге моон мурнунда хүлээп алдынган турган. Ынчангаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң хүлээп алганы хоойлуларның иштинден 25 хоойлуну күш чок болдурары азы оларга өскерилге киирери ам негеттинип келген. Оларның арасында: «Тараачын (фермер) ажыл-агыйының дугайында», «Чер реформазының дугайында», «Милиция дугайында», «Онза байдал дугайында», «РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериң хуужудар дугайында», «РСФСР-ниң улустарының дылдарының дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында», «Референдум дугайында», «Чер иштиниң байлактарының дугайында» болгаш оон-даа өске хоойлулар. Эрге-чагырганың федерация болгаш чер-чер органнарының арасынга чаа харылзааларны быжыглаар, чер-черниң иштики политиказын шын чорудар төлээде, чаа хоойлужудулга актыларын хүлээп алыры негеттинип турар.

«Федерация керээзин боттандырар принциптерниң болгаш механизмниң дугайында» Хоойлуну ажылдап кылырын база хүлээп алырын федерация деңнелинге шиитпирлээн. Федерация керээзин боттандырарының механизмин ажылдап кылзын дээш ажылчын бөлүктү тургузуп эгелээн. Россия Федерациязының болгаш Федерация киржикчилериниң хоойлужудулга, күүсекчи, суд органнарының төлээлекчилери ол бөлүктүң составынга кирген. Россия Федерациязының Президентизиниң бо айтырыг талазы-биле айтышкыны парлаан.

Федерацияның болгаш оон субъектилериниң — киржикчилериниң арасынга харылзааларны ийи талалыг дугуржулгаларга ат салырының аргаларын база сайзырадып, калбартып болур. «Тыва Республиканың экономиказын быжыктырып экижидер болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы дем каттыштырган кужениишкиннерниң түңнелинде эрткен чылдың сентябрьда хүлээп алдынган. Ол чарлыны боттандырар талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның доктаал төлевилелин Тыва Республиканың Чазаа белеткеп кылган. Экономиктиг дугуржулганың төлевилели амгы үеде белеткеп турар бис.

Федералдыг министерстволарның болгаш ведомстволарның чамдызын эде организастаарынче угланган хоойлужудулга актызын база белеткеп турар. Оларның дензызында девискээрлер төлээлекчилериниң киржилгези-биле бадылаар болгаш «Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Хоойлуга быжыглап айтыр.

Бистиң республиканың Дээди Соведи болгаш Президентизи Федерация керээзин боттандырар талазы-биле хоойлужудулга база нормативтиг актыларны ажылдап кылырында, инициатива — эгелээшкин кылыр эргелиг. Республиканың Президентизи болгаш Чазак баштыңы Россия Федерациязының Чазааның база кежигүнү болуп турар, ынчангаш боттарының республиказының айтырыгларын Россияның Президентизи-биле болгаш Чазаа-биле дорт шиитпирлээр аргалыг. А республика прокурору болза Россия Федерациязының Прокуратуразының коллегиалдыг органының составынга кирген турар ужурлуг. Министрлер болгаш күрүне комитеттериниң удуртукчулары Россия Федерациязының министерстволарының болгаш ведомстволарының коллегиялар ажылынга кирип келген турар. Ынчангаш Россияның болгаш Тываның чазактарының арасынга харылзаштырар звено болур республиканың Москвада төлээ чериниң ужур-дузазын болгаш ролюн улам бедик чадаже көдүрүп келген.

Федералдыг эрге-чагыргалар-биле кады ажылдажып, оларның айтышкыннарын күүседирде, республиканың онзагай байдалдарын барымдаалап көрбүшаан, төптүң шиитпирлеринде, айтышкыннарында бодуустуң сүмелеривисти саналдаан.

(Төнчүзү 2-ги арынында).

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ сессияга кылган илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары болгаш чалатканнар!

Чыл санында чоннга, республиканың дээди хоойлужудулга органы — Дээди Советке айыткал кылырын Президентиниң эрге-байдалы меңээ хүлээндирип турар. Чыл түңнелиниң, келир үениң планнарының дугайында бодумнуң бодалдарымны соңгукчулар-биле үлежир ужурлуг мен.

Президентиниң айыткалы болгаш Чазактың отчёду солуннарда парлаттынган. Оларның-биле таныжкан силер. Чазак кежигүннери бүгү районнарга чораан, оларның талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге, тус-тус хамаатыларга тайылбыр ажылын кылганнар. Ужуражылгалар чорупп турда болган шүгүмчүлелдиг саналдарны, күзелдерни түүлеп көрген, оларның талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Бо сессияга ол айыткалдың кол-кол чүүлдерин демдеглеп, депутаттардан харыы сөс дыңнаксадым.

1992 чыл эрткен. Ол россияннарның болгаш республиканың хамаатыларының мурнунга эвээш эвес чидиг айтырыгларны тургускан: бүдүрүлгениң батканын, бараанпарның ховартаанын, өртектиң өзүлдезин, акша үнезиниң кудулаазын. Чоннуң социал байдалы улам нарыылаан.

Ындазада-даа ол чүгле бергедээшкиннер-биле демдеглеттинген эвес. Ол [illegible] чаартылгазының, Тываның күрүне чаартылгазының, президент башкарылгазының чылы болган.

Ооң түңнелдеринче кирери-

(Төнчүзү 3-кү арынында).

Республиканың экономика айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хуралдан

РЫНОКЧЕ ОРУК БЕРГЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, республиканың экономика министри В. Б. САЛЧАКТЫҢ илеткелинден

1992 чылдың кол онзагай чүүлү болза экономиктиг реформаларның херек кырында боттанып эгелээни болур. Республикада хөй хевирлиг экономика тургустунуп эгелээн. Хуу болгаш коллективтиг бүдүрүлгелер, акционер ниитилелдер, брокер контораларны болгаш оларның ассоциациялары, күрүне бүдүрүлгелери ажылдап эгелээн. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар тургустунуп турар. Элээн хөй биче болгаш хуу бүдүрүлгелер чоннуң хереглел бараанларын бүдүрүп эгелээн.

1992 чылда хуу болгаш арат ажыл-агыйлар көдээ ажыл-агый продуктуларының 59 хуузун бүдүрген, тудуг-монтаж ажылдарының ниити хемчээлиниң 11 хуузун тудуг кооперативтери боттандырган болгаш бараан саарылгазының 48 хуузун садыгның кооперативтиг бүдүрүлгелери күүсеткен. Эрткен чылың кайы-даа өнчүнүң бүдүрүлгелериниң бот-тускайлаң чоруунуң бедээнин демдеглээр херек.

Ындыг болзажок рынок харылзааларынче шилчиишкин берге байдалдарда эртип турар. Мооң мурнунда турган ажыл-агыйжы харылзааларның үзүлгенинден база хамаарышпас республикаларның бот-тускайлан ажылдап эгелээнинден, Россия Федерациязында ышкаш, бистиң республикавыстың экономиказы улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Чиг эттиң, машина-техниканың болгаш дериг-херекселдерниң тывылбастааның, оларның өртек-үнезиниң улгатканының уржуундан бүдүрүлгениң хемчээли чыл келген тудум кудулап, сан-хөө байдалывыс баксырап турар. Оон уламындан кижилерниң амыдыралының деңнели база кудулаан.

Эрткен чылдан эгелеп күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин хуужудуп эгелээн. Бо кончуг нарын болгаш берге чорудулга. Амгы үеге чедир 94 бүдүрүлге хуужуттунган. Ону даштындан көөрге анаа бир чүве ышкаш сагындырар. Херек кырында ындыг эвес. Бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы экижизин, олар хөй бараанны бүдүрүп, орулгалыг ажылдазын дээш хуужудуп турар. Амдызында ындыг эвес боол турар. Ак-Довурактың хуужуттунган трикотаж-дааранылга фабриказы, Кызылдың алгы заводу боттарының ажылын экижидип шыдавайн турар. Моон соңгаар кандыг янзылыг апаарын үе көргүзе бээр.

Бүдүрүлгелерни ында ажылдап турар кижилерге хуужудуп бээр деп айтырышкын бар болгай. Ындыг турбуже, ону чамдык черлерде сагывайн турар. Чижээ, Эт-хөреңги фондузу Бай-Хаактың коммунал ажыл-агый чериниң гостиницазын өскээртен келген улуска садыпкан. Ол-ла суурда чаа дериг-херекселдиг хлеб заводу чүгле 5 млн. рубльге саттынган, а Чадаананың эргидеги хлеб заводун конкурска тургускаш, 20 млн. рубльге саткан болгай.

Садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң элээн хөй бүдүрүлгелерин бодамча чокка хуужуткан. Оларның материал-техниктиг баазазын, кайы черлерден бараан алырын эки шиитпирлеп албайн, бир дигин-биле хуужудуптарга, садыг черлериниң ажыл-чорудулгазы мооң мурнунда турганындан улам баксыраан. Бо айтырыгны тус чер чагыргалары хандыр өөренип көөр ужурлуг. Бистиң кол сорулгавыс — кайы-даа өнчүнүң садыг черлериниң чонну үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле четчир хемчээлдиг хандырган турарын чедип алыры болур.

1992 чылдың дургузунда ниитизи-биле 97,7 млн. рубль өртек-үнелиг 6650 квартираны хуужуткан. Оон аңгыда 2518 квартираны оларда чурттап орар улуска халаска дамчыдып берген. 438 квартираны рынок өртээ-биле саткан. Чуртталга бажыңнарын хуужудар ажыл чер-черлерде уламчылап турар.

Көдээде аграр реформа база-ла берге болгаш нарын байдалдарда боттанып турар. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң ажыл-агыйлары тургустунуп келген болгаш боттарының шилип алган ажыл-чорудулгазын боттандырып эгелээн. Бо ажылды «Кызыл-Даг», «Хемчик», «Чыраа-Бажы», «Эйлиг-Хем» ажыл-агыйларның специалистери чедимчелиг боттандырып турар. Ол ышкаш «Кызыл тараачын», «Россияның чалбыыжы», «Алдан-Маадыр» совхозтар орулгалыг ажылдап турар. Ындыг болзажок аграр реформаны калбаа-биле чорударынга чамдык ажыл-агыйларның удуртукчуларының шаптык чедирип турарын демдеглээр херек. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны организастап алырын күзээн кижилерге чогуур деткимчени көргүспес, оларның негелде-хереглелин чогуур үезинде хандырбас чүүлдер ам-даа уламчылап турар. Үстүкү черлерден ыйыдып кээрге, ол кижилерге ырак-узакта турар багай шынарлыг черлерни тускайлап берип турар. Агроүлетпүр комплекизинге көрдүнген төпчүткен капитал салыышкынның 15 хуузун арат болгаш тараачын ажыл-агыйларже угланырар дугайында Россия Федерациязының болгаш республика чазактарының айтышкыннары күүсеттинмейн турар. Бо бүгүнүң түңнелинде көдээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрериниң хемчээли көвүдевейн турар.

Ооң уламындан чоннуң чамдык барааннар-биле хандырылгазы экиживейн, аъш-чем аймаа чедишпейн турар. Ынчангаш чоннуң хүн бүрүде хереглээри хлеб дээн ышкаш аъш-чеминге өртектерни улгаттырган болзувусса-даа, ол чүүлдерге компенсацияны немей бээр ужурга таваржып турар бис. Бир эвес ынчанмас болза, ооң өртээнге ырак-узак черлерде чурттап турар чон күш четпейн баар. Чүге дээрге ырак черлерге бир килограмм хлебти чедиреринге үнер транспорт чарыгдалдарын санаар болза, 200 рубль ажа бээр.

Республиканың ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажыл-чорудулгазында чедир кылдынмаан чүүлдер хөй. Ылаңгыя эргелеп-башкарылга органнарының ажылын таарыштыр тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг бис. Республиканың Чазаа экономиканы экижидип алыр сорулга-биле Үр хуусаалыг салыышкынның республика фондузун тургускан. Ооң уставта көрдүнген капиталы 700 млн. рубль. Оон 200 млн. рублин биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге ажыглаар. Бо хевирлиг болгаш оон-даа өске тодаргай хемчеглерни ажыглап тургаш, республиканың экономиказын экижидип алыр ужурлуг бис. Маңаа кол чүүл кижилерниң социал камгалалын күштелдирери, амыдырал-чурттталгазын экижидери болур.

КОЛ СОРУЛГА — ЧОННУҢ ЭКИ БАЙДАЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

дарывысты, эдилгелеривисти кирер ужурлуг бис, чүге дизе мооң мурнунда «төптүң» шиитпирлерин мугулай эдерип база хоолгалап келгениниң уржуунда хөй частырыглар Тываның төөгүзүнде болдунган болгай.

Девискээр политиказының чедиишкинниг боттанырын кадрлар шиитпирлээр. 6 улус депутадының бистиң республиканы Россия Федерациязының Дээди Совединде төлээлеп турары бистерге дыка таарымчалыг деп санап турар бис. Россияның Дээди Совединиң ажылынга А. Н. Пичe-оол идепкейлиг киржип турар. Россия Федерациязының улус депутады Ч.-Д. Б. Ондар Ингушетияның болгаш Соңгу Осетияның аразында чөрүлдээни шиитпирлээр талазы-биле чугаалажыышкыннарга Россияның бүрүн эргелиг төлээлекчизи болуп турар. С. К. Шойгу болза Россия Федерациязының Чазааның чанында Онза байдалдар талазы-биле күрүне комитединиң удуртуп турар. Оон-биле чергелештир, республиканың бодунда кадрларның база чедишпейн турарын Президент демдеглээн. Республикага ажылдаар кадрларны Россияның Делегей харылзаалар академиязынга белеткээр дугайында айтырыгны Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозу-биле кады шиитпирлеп турар.

Өнчү дугайында болгаш девискээрлер харылзааларының дугайында айтырыгларга Президент тодаргай доктааган. Амгы үеде Барыын болгаш Чөөн Сибирьниң девискээрлери «Сибирь дугуржулгазы» деп девискээрлер (регионнар) аразының ассоциациязын тургускан. «Сибирь дугуржулгазының» девискээр политиказы — ол дээрге, рынок харылзааларын тургустунар үеде кризистиг байдалдан үштунуп үнериниң, бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны тургузарының эң чугула хемчеглериниң комплекизи-дир. «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияны тургускан Сибирьниң 19 девискээрлериниң бирээзи — Тыва Республика. Амгы үеде Тываның министерстволары, ведомстволары ол ассоциацияның барык бүгү программаларынга киржип турар. Ол ышкаш бистиң республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу «Сибирьниң хлеви», «Агросибирь», «Агромаш» программаларның тургузукчуларының бирээзи болуп турар.

Санкт-Петербург-биле, Краснодар, Ставрополь, Татарстан, Башкортостан болгаш өске-даа республикалар база крайлар, областар-биле харылзааларны улам-на дээштиг кылдыр ажыглаары эргежок чугула дээрзин Президент Ш. Д. Ооржак онзалап демдеглээн. Айтырыгларның үшкү бөлүү — девискээрниң бодунуң иштинге шиитпирлээр сорулгалар-дыр. Бо талазы-биле районнарны эргелеп-башкарарын сайзырангайжыдары, оларның эргелеп башкарар эрге-хүлээлгелерин бедидери, район болгаш республика деңнелдериниң аразынга эргелерни база хүлээлгелерни тодаргай кызыгаарлыг болдуруры негеттинип турар.

Девискээр политиказының эчис сорулгазы — кижилерниң эки чурттаарынга, олар ёзулуг ээлер болурунга, төлептиг амыдырал-чурттталганы боттарынга хандырып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур деп, илеткелиниң түңнелинде Президент чугаалаан.

ЧЕРНИҢ БЕРИМЧЕЗИН БЕДИДЕР ДИЗЕ...

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы А. Т. Сотпаның дыңнадыындан кылган.

Тывага чер реформазы болза, «Чер реформазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алганының соонда эгелээн деп илеткелчи демдеглээш, эрткен чыл ол Хоойлуну амыдыралга боттандырарының чылы болганын айыткан. Ол Хоойлу ёзугаар черни улус депутаттарының район, хоорай, көдээ, суур Советтериниң эргезинче шилчиткен. Улус депутаттарының 16 район Советтеринде 6977,3 муң гектар черни быжыглаан. Ол дээрге колдуунда-ла тараа, сиген, одар шөлдери боол турар.

Бо чылдың январь 1-ге чедир республиканың 83 совхозтарының 50-ни боттарының статузун хевээр арттырган. Олар 3062 муң гектар черни доктаамал ажыглаар эргелиг. Сөөлгү үелерде 32 коллективтиг бүдүрүлгелер болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтери тыптып келгилээн. Бо коллективтерниң хуу ажыглалынга 1284,2 муң гектар шөлдү аңгылап берген. Мооң мурнунда республикага чүгле 2 колхоз турган болза, ам оларның саны 5 четкен. Оларның коллективтиг хуу ажыл-агый кылырынга 1985,6 муң гектар черни быжыглаан. Акционер ниитилелдиң статузун 2 ажыл-агый хүлээп алган. Бо ниитилелдерниң девискээринде тараа, сиген, одар шөлдери бар. Олар суггаттыг черлерни база ажыглап турар.

А. Т. Сотпа ооң соонда «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң канчаар боттанып турарынга тодаргай доктааган. Ылаңгыя эрткен чыл бо шимчээшкинни улам калбартырынга элээн идигни берген. Бир эвес 1992 чылдың январь 1-ге чедир республикага арат ажыл-агыйлар 153 турган болза, бо чылдың эгезинге чедир оларның саны 804 апарган. Республикада арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга салгал дамчыштыр хуусаа чок ажыглаары-биле 98,1 муң гектар черни быжыглаан. Бо коллективтерниң эргезинде 9,2 муң га тараа, 3,3 муң га сиген, 29,8 муң га одар шөлү бар. Ол ышкаш оларга 1,4 муң гектар суггаттыг черни база быжыглаан.

Барыын-Хемчик районнуң 8, Эрзин районнуң 1 совхозу арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязынче шилчээн. Оларга салгал дамчыштыр хуусаа чок үеде ажыглаар кылдыр 321,7 муң гектар черни тускайлаан. Оон иштинден тарылга шөлү 17,1 муң, сиген шөлү 1,9 муң, одар 214,7 муң гектар болуп турар. А олар суггаттыг барык-ла 6,2 муң гектар черни ээлеп турар. Колхоз, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде, көдээ ажыл-агый кооперативтеринде, акционер ниитилелдерде быжыглаттынган черлерниң хемчээлин адап тургаш, ол ажыл-агыйлар черни канчаар ажыглап турарынга, амгы үеде дыка хөй ажыл-агыйларның девискээринде хөрзүннүң дыка баксырай бергенинге, ону чемишчидер, экижидер ажылче удуртукчуларның, көдээ специалистерниң сагыш салбайн барганынга база доктааган. Ылаңгыя черниң дүжүткүр чорууң бедидериниң дугайында чугула ажыл барык-ла 1987 чылдан бээр баксыраан, ону ала-чайгаарлаашкынче кирген болуп турар. Мооң мурнунда сагып турганы тарылга ээлчештирилгезин үреп турар, чер ажылының зона системазы-биле дүүштүр кылган чер тургузуунуң документациязының хемчеглери күүсеттинмейн турар. Хөрзүннүң үерлээшкинден, агым суглардан, хаттан үрелир чоруунга удур ажылдар чоруттуммайн турар. Хөрзүннү келир чылдың дүжүдүн алырынга белеткелди шынарлыг болгаш чогуур үезинде чорудар ажылдарда улуг четпестер бар. Черге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелер төгериниң чугулазын херекке албайн, ону төгериниң хемчээлин чылдан чылче эвээжедип кел чыдар. Бир эвес 1986 чылда хову-шөлдерже 246,2 муң тонна органиктиг болгаш 36 муң тонна минералдыг чемишчидилге төккен болза, эрткен чылын ол-ла дараалашкаа-биле 78 муң тонна болгаш 3,2 муң тоннаны хову-шөлдерге ажыглаан. Экономиктиг берге байдалдарга таваржы бергенинге чылдак каккаш, ажыл-агыйларның удуртукчулары черниң дүжүткүр чорууң бедидеринге акша-төгерикти үндүрбейн турарлар.

Хөрзүннүң үерден болгаш хаттан үрелир чоруу республикада улуг дүвүрелди болдуруп турар. Хөрзүннүң ынчаар үрелир чоруунга удур хемчеглерни албайн келгениниң түңнелинде сөөлгү чылдарда көдээ ажыл-агый шөлдериниң дыка улуг хемчээли үрелген. Чижээ, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Кызыл, Улуг-Хем районнарының чамдык шөлдерин хат база суг, а Таңды, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының тараа, сиген, одар шөлдерин суг аажок үрегдээн. Сөөлгү чылдарда хөрзүннүң шынарының кудулап келгени-биле ооң дүжүткүр чоруу дыка кудулаан. Чижээ, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Кызыл районнарда сиген шөлдериниң дүжүдү бир гектарга онааштыр санаарга, 3,9—4,8 центнер, а Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда одар шөлдери 2,3—3,3 центнерге эвээжей берген.

Чамдык ажыл-агыйларның хову-шөлдерин ажыктыг ажыглавайн турарын комитет даргазы шыңгыы шүгүмчүлээн. Эрткен чылын колхозтар, совхозтар, кооперативтиг бүдүрүлгелер, акционерлиг ниитилелдер болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери 38,5 муң гектар черни ажыглавайн баргылаан. Бо дээрге ниити шөлдүң 9 хуузу болуп турар. Чижээ, Каа-Хем районга 6,1 муң, Чөөн-Хемчикке—4,4 муң, Барыын-Хемчикке — 3,7 муң, Таңдыга — 3,3 муң, Улуг-Хемге — 3,2 муң, Тес-Хемге —2,8 муң гектар тарылга шөлдери ажыглаттынмайн барган. «Бүрен» коллективтиг бүдүрүлге 3,7 муң гектар тараа шөлүн, а «Бижиктиг-Хая» арат болгаш тараачын ажыл-агый ассоциациязы 2 муң гектарны ажыглаваан болуп турар. «Эйлиг-Хем» совхозта 1880 гектар тараа шөлү шуут ажыглаттынмайн келген. «Шеми», «Хайыракан» коллективтиг бүдүрүлгелерде, «Шаңган» акционер ниитилелде муң ажыг-ажыг гектар тараа шөлдеринге хол дегбейн турар. А Ак-Эрикте 1800 гектар суггаттыг черни база ажыглаваан. Чер ажылында, ооң ажыглалында шак ындыг четпестер бар-даа болза, ону дарый чайладып алыр сорулга-биле чер политиказының айтырыын шиитпирлээринге, бистиң кол байлаавыс — черни беримчелиг ажыглаарынче бүгү-ле көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң күжүн углаптар болза, ынчан черле кандыг-ла-бир магадылал тургустунуп келир деп, комитет даргазы түңнээн.

ХУУЖУДУЛГА БОТТАНЫЫШКЫНДА, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң даргазы Я. В. Сарбааның «1992 чылда Тыва Республикага күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужударының кол түңнелдериниң болгаш 1993 чылда хуужудулганың күрүне программазын өйлеп таарыштырар база сайзырангайжыдар дугайында» республика чөвүлел хуралынга кылган дыңнадыындан алырга, 1992 чылдың ноябрь төнчүледир Россия Федерациязының чогуур министерстволары болгаш ведомстволары-биле үр үениң иштинде дугуржуп база ажылдап келгениниң соонда, Тыва Республиканың күрүне өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр объектилерниң болгаш бүдүрүлгелерниң даңзызын айыткан Россия Федерациязының Чазааның Доктаалының төлевилели белеткеттинген.

Ол чүү ындыг бүдүрүлгелерил? Ол дээрге бистиң улуг бүдүрүлгелеривис боол турар «Тыва даг-дугу» комбинат, Тываның арга-ыяш-одаар чүүл каттыжыышкыны, Тываның машина-тудуг заводу, хой кежинден алгы тон дааараар фабриканың доостунмайн турар тудуунуң объектизи, эът комбинаттары, «Тыва агросервис» каттыжыышкынның автотранспорт болгаш техника септээр бүдүрүлгелери, күрүнениң «Тыва тудуг», «Тыва агроүлетпүр тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкыннары, Кызылдың дааранылга болгаш Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабрикалары болгаш өске-даа объектилер ам Тыва Республиканың өнчүзү болу берген.

Амгы үеде «Тыва кобальт» комбинады, «Каа-Хем» хөмүрдаш разрези, «Тыва алдын» бүдүрүлгези, «Тыва аңнып-тывыш» каттыжыышкыны, чүък сөөртүр автомобиль транспортунуң, автомобиль оруктары тудар болгаш ажыглаар чамдык бүдүрүлгелериниң кымга чагыртыры, кымга эргелеп башкартырының айтырыглары ам-даа шиитпирлеттинмейн турар. Бо бүдүрүлгелерниң талазы-биле Россия Федерациязының чогуур министерстволарының болгаш ведомстволарының ону бистиң республиканың өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр дугайында чөпшээрелин ам-даа албаан бис.

Кызыл хоорайның болгаш республиканың районнарының муниципалитет өнчүзү, чаа тургустунган Чеди-Хөл районну санаваска, колдуунда-ла хевирлеттинип тургустунган. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн шуут хевирлеп тургускан соонда, чамдык районнарның муниципалитет өнчүзү Тыва Республиканың өнчүзүнге хамааржыр чамдык күрүне бүдүрүлгелериниң эргезинге дамчыттына бээр чадавас боор.

Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужутканының кол көргүзүглеринге доктаап көрейн. Баштайгы үеде мергежилдиг специалистер чок боол турганындан, дыка хөй хоойлужудулга, методиктиг документилерни хуужудулганы чорудуп турар үеде чогаадып ап турганывыстан хуужудулганы чорудары бергедеп турганы шын. Ынчалза-даа хуужудулга талазы-биле кылган ажылдар эвээш эвес. 1992 чылда 94 объектилерни болгаш бүдүрүлгелерни хуужуткан. Оон 85-ин ийиги чартык чылда хуужуткан. Хуужуттунган бүдүрүлгелерниң 44-ү Тыва Республиканың муниципалитет, 50-и күрүне өнчүзүнге хамааржып турган. Олардан 27 күрүне бүдүрүлгезин ажык хевирниң акционер ниитилелдери кылдыр эде организастаан.

Эрткен чылын үүрмектеп садар садыг болгаш ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң 45 хуузун, мооң-биле садар садыг черлериниң —70, чиик үлетпүрнүң — 70, автотранспорт бүдүрүлгелериниң 60 хуузун хуужуткан. Оон аңгыда 8 тудуг организациязы, амыдырал хандырылгазының 14 бүдүрүлгези хуужуттунган. Хуужудулга темпилериниң деңнели-биле алыр чүве болза, бистиң республика Россия Федерациязының регионнарының дал ортузунда чоруп турар.

Хуужуттунган күрүне болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң өртек-үнези 395 миллион рубль болган деп, Я. В. Сарбаа чугаалаан. Хуужудулгадан киирип алган акшаның ниити түңү 47 миллион рубль болган. Ол дээрге 1992 чылда программазында көрдүнген хуужудулганың республика акша-хөреңгиниң түңүнден 3 ажыг катап хөй боол турар. Хуужудулгадан кирген акша-хөреңгиниң бүгү түңүнден 14,6 миллион рубльди муниципалитет бюджединче, 12,6 миллион рубльди республика бюджединче, а 10,4 миллион рубльди федералдыг бюджетче шилчиткен.

Эрткен чылын акционержидилге-биле чергелештир саарылга конкурстарын база эрттирген. Ол хуужудулганың база бир кедилиг аргазы боол турар. Садыг болгаш ниитиниң чемненилгезиниң 16 объектизин конкурс дамчыштыр саткан. Ол объектилерниң кол фондуларының болгаш саарылга чепсек-херекселдериниң эге өртээ 13,5 миллион рубль тургаш, конкурс эрттирип турда оларның өртээ 9 ажыг катап өскен. Чамдык бүдүрүлгелерни болгаш объектилерни оон-моон келген кижилер хуужудуп алгаш бээр ирги бе, дээн чижектиг чигзиниишкиннер тургулаан. Ында кандыг-даа үндезин чок болган. Кызыл хоорайга конкурс ёзугаар саттынган 14 магазинниң 7-зин күш-ажылчы коллективтер, 7-зин тус чер чурттуг саарлыкчы кижилер садып алган. Кызыл хоорайга эрттирген аукционнарга муниципалитет өнчүзүнүң 9 объектизин саткан. Ооң 5-ин тыва националдыг коммерсантылар садып алган.

Бо 1993 чылда хуужудулга айтырыы канчаар шиитпирлеттинерил? Бо айтырыгны солуннуң номчукчулары сонуургап турар чадавас. Республика чөвүлел хуралынга Я. В. Сарбааның дыңнадыындан алгаш көөрге, бо чылын күрүне бүдүрүлгелерин акционер ниитилелдер кылдыр эде организастаары колдаар болгаш чоорту оларның өнчү-хөреңгизин хуужудары көрдүнүп турар.

САНАЛДАР ДОПЧУЛАЛЫ

Бистиң республикада экономика политиказының айтырыын чугаалашкан бо чөвүлел хуралга 20 ажыг кижи санал берген. Бир дугаарында индирге Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы, муниципалитет эт-хөреңгиниң эргелеп-башкарар талазы-биле комитет даргазы М. К. Анай-оол үнүп келген. Чөвүлел хуралга чугаалажыры-биле киирген айтырыгларның чугулазын ол айыткаш, коммерцияжыдылга түңнелдери ёзугаар хоорайда 42 садыг бүдүрүлгези, чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазының 20 бүдүрүлгези, ниитиниң чемненилгезиниң 10 бүдүрүлгези тургустунганын чугаалаан. Аренда керээзин бүгү-ле муниципалитет бүдүрүлгелери-биле, контрактыларны бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле чарган. Хоорсоветтиң биче Совединиң бадылааны хуужудулга планы-биле дүүштүр эрткен чылын муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң 30 бүдүрүлгезин болгаш объектизин хуужудар ужурлуг турган. Херек кырында 176, 7 миллион рубль түңнүг 36 объектини хуужуткан, «Торгтранс» транспорт бүдүрүлгезиниң баазазынга акционерлиг ниитилелди тургускан. Ажык акционерлиг садыглаашкын-биле 9 объектини 38, 6 миллион рубльге саарган. Олардан 4 объект доозулбаан тудуг, чаңгызы ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгези, 4 садыг болуп турар. Чуртталга бажыңнарын, чамдык бүдүрүлгелерни хуужударын уламчылаан. Коммерция конкурузу-биле 24 объектини 123,7 миллион рубль түңге хуужуткан. Оларны кылырда күш-ажылчы коллективтерге тывыскан чиигелделерниң күсели-биле чоруткан. Муниципалдыг бүдүрүлгелерни хуужудуп турарында, хуужуттунган бүдүрүлгелерниң ажылын шуудадырынга бергелер турза-даа, эгелеп алган ажыл-херээ ара соксавас дээрзин ол дыңнаткан.

Сарыг-Сепче бээрда Каа-Хемни кежир көвүрүг тудар дугайында чугаа үнүп келгенден бээр элээн үе эрте берген. Ынчалза-даа бо талазы-биле ажыл-херек ам узамдыккаш туруп берген. Чогум көвүрүгнү кылыр дериг-херекселдер Кызыл хоорайда чыдып турарын, а ону шимчедиптер акша-хөреңги чогун Каа-Хем район чагыргазының даргазы Ш-М. Х. Сереэдар улуг дүвүрел-биле чугаалааш, чазактың талазындан дуза көргүзүп, чедирерин дилээн.

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит санал бергеш, мынча дээн: Бөгүнгү чугаалажып турарывыс айтырыглар болза, бистиң республикавыстың амгы база келир үезиниң айтырыглары-дыр. Чер-черлер девискээр зайы-биле бот-башкарнып хандыртынар, ажыл-агыйны эде тургузар деп турары черле чөптүг чүүл-дүр. Амгы үеде үш кол чүүл — чер, мал база кижилер болуп турар. Бо-дур бо, бистиң экономикавыстың кол үндезиннери, ынчангаш бистер база-ла анаа олурбайн, ажыл-агыйывысты эде тургузуп эгелей берген бис. Районнуң сес совхозу ам кооперативтерже, акционерлиг ниитилелдерже, коллективтиг бүдүрүлгелерже шилчий бергилээн. Олар тускай агар санныг, тускай таңмаларлыг. Бергелер турду. Удур кижилер база эвээш эвес болгулаан.

Геннадий Санчи-Мидипович район чурттакчыларының ылаңгыя малчыннарының, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң социал байдалын экижидериниң айтырынче кичээңгей салып турарын чугаалааш, сөөлгү үеде хойжуларның, өске-даа малчыннарның акша-шалыныг мурнукузунга деңнээрге дыка улгаттырган соонда, оларның ажылдаар арга-шинээ, тура-соруу көдүрлү бергенин бодунуң саналынга онзалап демдеглээн. Амгы үеде районда 142 арат болгаш тараачын ажыл-агыйы тургустунган. Ында 1800 кижи ажылдап турар. Оларның эргезинде 17 муң гектар чер бар. Эрткен чылын чамдык тараачыннар 20-ден 80 тонна чедир тарааны уруп алган. Оон хараазы-биле бай кижилер база бар апарган. Олар боттарының чамдык продукциязын чүгле бодунга ажыглаар дээш үүжелеп алгаш чыдар таварылгалар барын район чагырыкчызы чугаалааш, шак ындыг эки эвес чүүлдер моон соңгаар турбазы-биле бо чылдан эгелээш тускайлан ажылдыг тараачын кижилер күрүнеге тараазының азы өске-даа продукциязының кайы хире хуузун дужаар даалганы бээр бис дээн.

Мөңгүн-Тайга район чагыргазының даргазы Ш. И. Намы бодунуң херээн өйүп чорууп айтырыы—чер-биле-даа, агаар-биле-даа аргыжарының өртек-үнези сөөлгү үеде бергедеп, улуг чарыгдалдар үндүреринге чыгап келгени-биле районнуң социал-экономиктиг байдалын өөренип көргеш, бо талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алырын чазак кежигүннеринден дилээн. Оон соонда ол чамдык социал айтырыгларга доктааган: районга 26 эмчи херек турда, ам чүгле алды кижи ажылдап турар. Тудуг талазы-биле байдал баксыраан. Анаа херек тудуг материалдарын Тожу районнуң девискээринден алыр болганда, улуг чарыгдалдар үндүрер ужурга таваржып турар. Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы А. А. Михайленко тудуг ажылын харылап турар-даа болза, дөрт чыл дургузунда ол районга барып көрбээн. Бода болгаш шээр малды күрүнеге дужаары-биле ыраккы Мөңгүн-Тайгадан бээр төп районнарже сүрер-дир бис, район төвүнге бичежек бүдүрүлгеден ажыткаш, боттарывыс билир кылдыр чөпшээрезе кандыгыл деп айтырыгны район чагыргазының даргазы көдүрген. Адактың соонда ол мындыг чүүлдү эскергенин дыңнаткан: чүл дээрге район девискээринде араттар боттарының ажыл-херээн база эгелей берген. Элээн балдырлыг, бай кижилер тыптып келгилээн. Оларның хуу малының баш саны дыка өскен, а ол хирезинде ниитиниң малының баш саны чылдын-на эвээжеп кел чыдар. Оон база бир бодалы бар болган: ийи-үш чыл болгаш ажыл чоктар саны улам көвүдей бээр. Төп районнарда бүдүрүлгелер-даа, өске-даа ажылдар бар болгаш ажырбас боор, а бистиң Тожу, Мөңгүн-Тайга ышкаш бичии районнарывыс канчаарыл, алыр бүрүзүнде ажылдаар туруштар ээлиг болганда аан. Мону база херекке алгы дег айтырыг-дыр дээрзин ол сагындырган.

Реформаның херээ чүл? «Тыва нефтьпродуктулар» каттыжыышкынның чингине директору Н. Ф. Ситников саналының эгезинде ындыг айтырыг салгаш, анаа хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен: ооң херээ — амыдыралывысты экижидери. Ынчаарга хуужудулганы күш-ажылчы коллективтиң чөпшээрели чокта кыла бээр чүүлдер бар-дыр. «Тыва нефтьпродуктулар» каттыжыышкынның акционержидип алыр дээш чадаштывыс. Бирги вариант ёзугаар кылынар дээн. Кылдывыс. Хоржок болду. Магазиннерни коммерцияжыдып, хуужудуп алырывыска, оларның ажылы экижиди бе ынчаш? Чок. Чаңгыс ол-ла бараннарга өртектер аңгы-аңгы-дыр. Рынок-ла дээш, ынчаар сула чаңнаан херээ чок чүве-дир ийин. Бир эвес продукцияны бүдүрбейн турар болганда, ол ындыг эвес болур ужурлуг.

Кол саналдарым: бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде инструкциялар ёзугаар ыйыткап херээ чок, чүгле күш-ажылчы коллективтериниң ролюн бедидер херек. Аңгы-аңгы структураларның удуртукчуларының «төгерик столун» Президентиниң чанынга өй-өйлеп эрттирерин, улуг бүдүрүлгелерниң, акционерлиг ниитилелдерниң, кооперативтерниң удуртукчуларын чазак хуралынга чалап олуруштурарын, коммерсантылар чөвүлелин тургузуп алырын ажыктыг деп санап турарын ол саналының сөөлүнде чугаалаан.

Кызыл районда Куңгуртуг суурда суму чагыргазының даргазы С. Г. Чигжит хөй чылдар дургузунда удуртур ажылдарга ажылдап чорааны, суурунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин, ооң перспективазын чедип алыр дээш сагыш салып келгенин чыылганнарга чугаалааш, амгы үеде ында социал байдал бурунгаар базым кылбайн турарын, районнуң удуртукчуларының талазындан бо суурже кичээңгей салбайн турарын шүгүмчүлээн. Ылаңгыя мооң мурнунда аңгы-аңгы чылдарда районнуң удуртукчуларынга ажылдап тургулааш, ам чазак кежигүннери апаргылаан даргаларның адын адап, оларның талазындан боттуг дуза чок болуп турарын чугаалаан. Эрткен чылын Тере-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле айтырыгны Президентиге тургузуп, чоннуң өргүүдел бижиин чедирген бис. Ынчалза-даа ол ам-даа саазын кырында чытпышаан ийин. Чүге дээрге бо айтырыг талазы-биле доктаал үндүрер дээрге, чазактың чамдык кежигүннери орта удур болган. Тере-Хөл кончуг байлак чер. Ынчангаш бо бүгү байдалды херекке ап көргеш, тускай доктаалдан хүлээп алырын дилээр кижи-дир мен. Оон ынай Тере-Хөл районну катап тургузуп алза кандыгыл деп айтырыгны ол көдүргеш, ону ынчаар кылырының магадылалы — балык, өлүк-тывыш, ыяш бар-дыр дээрзин айыткан.

Чөвүлел хуралга санал берген кижилерниң саны хөй болганда, оларның чамдыктарының дүвүрелин, бодалдарын, сагышсыралын долузу-биле киирип шыдавайн бардывыс. Олар боттарының чурттап, ажылдап турары девискээрлеринге ажыл-агыйны амгы рынок үезиниң негелделеринге дүүштүр эде тургузуп алыр, коммерция структураларынга даянып ажылдаарын, ажыл-херекти бот-башкарнып чорударынче углаарын чугаалап турганнар. Чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлгелерни хуужудуп турарында хажыдыышкыннар барын, үндүрүглер онаалдазында, банк операцияларында улуг четпестерниң ам илереп турарын шыңгыы шүгүмчүлээннер.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

Чөвүлел хуралды түңнеп тура, Президент Ш. Д. Ооржак мынча дээн: Рынок экономиказының үезинде кижи дугайында айтырыгны, черниң беримчезиниң, бистиң нациявыстың кан-кадык болурунуң дугайында кончуг шын чугаалап тур силер. Бөгүнгү чөвүлел хурал кончуг ажыл-херекчи байдалга эртип тур. Реформаның чидиг айтырыгларынга хамаарышкан тодаргай чугаа болду. Демократия дээрге демократия болгай. Ындыг болганда ажыл-херекти ала-чайгаарлаашкынче киирбейн, ажылдаар апаар бис. Ону үре-түңнелдиг болдурар бис. Ындыг болганда, күрүне эргелеп-башкарылгазын республиканың экономиказынче киирер бис. Ынчангаш бистиң министерстволарывыстың болгаш ведомстволарывыстың удуртукчу ролюн улам бедидер апаар. Экономиканы сандаратпас дээр болза, чамдык таварылгаларда командылаар чорукту ажыглаары черле ажырбас. Хуужудулганы чорудары чугула херек-тир. Ынчалза-даа борта социал чөптүг чорук турза эки. Кандыг-бир бүдүрүлгени хуужудар дээн болза, ону кандыг өртекке, каш чыл хуусаалыг, оон чаа ээзи кымыл дээрзин тодарадыр, а кол-ла чүве район, хоорай, суур чагыргаларының даргаларының, күш-ажылчы коллектив кежигүннериниң киржилгези чокка моон соңгаар хуужудулга чоруткан херээ чок, ону ыяап-ла сагаап турза эки боор.

Өг-бүле бүрүзү азыраан малдыг, саап ижип олурар инектиг турзун дээш, ажыл-агыйларның удуртукчулары оларга мал-магандан садарын, амгы үеде бо айтырыгның чугулазын Президент айыткан. База бир чугула айтырыг болза, көдээ өг-бүле бүрүзүн күзүн тараа-биле хандырары. Бир өг-бүлеге-ле, улуг-ла дизе, 250—300 килограмм тараа онаажыр кылдыр хуваалданы чорудуп, ону күүседири дээш ажылдаары.

Чөвүлел хуралдан бөлүк материалдарны «Шынның» тускай корреспондентилери Манай-оол Оюн биле Шаңгыр-оол Доржу белеткээн.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ сессияга кылган илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ның мурнунда демдеглээрим болза:

— чоннуң шыдамык болгаш турушту[г] чоруу, силерниң деткимчеңер Президентиге болгаш Чазакка хамааты чөпшээрежилгени быжыглаар, ашчутту, чударалды болгаш сандараашкынны болдурбас арганы берген.

Бирги ээлчегниң сорулгазы болза, тыва күрүне тургузуун чаартыры, боттуг бот-догуннаашкынны, Россия Федерациязынга болгаш делегей ниитилежилгезинге Тываның чогуур туружун хандырары турган. Федерация керээзинге ат салганы аңаа дыка дузалаан. Тываның эрге байдалын быжыглаар чаа Конституция төлевилелин чугаалажып көрүп тур бис, ёзулуг демократтыг күрүнениң эрге-хоойлу фундаментизи салдынган.

Конституция судун тургузарынга эрге-хоойлу баазазы белеткеттинген, ооң судьяларының соңгулдалары чоруп турар.

Президент чагыргазын киргени-биле эрге-чагырганың үш хевирлерин аңгылаттынып, оларның адакkы кезектерин быжыглаары, эргелеп-башкарылга структураларын чаартыры эгелээн. Демократияның болгаш рыноктуң негелделеринге дүүштүр оларның кылыр ажылдары эде көрдүнген. Бүгү-ле деңнелдерге күүседикчи сагылга-чурумну быжыглаары, хамаатыларның талазындан хыналданың дээштиг аргаларын шиңгээдирин чедип алыры биске чугула.

Берге, нарын-даа болза, демократия өзүп мандып орар. Ниитилел бодунуң херегледерин болгаш чүткүлдерин илередирде митингилээр чоруктан угаан-сарыылдыг, боттуг аргаларже шилчээн. Ынчалзажок, кол чүве — экономиктиг адырларның демократчыдылгазының эгелээни.

Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының үндезининге хөй хевирлиг экономика тургустунуп турар.

Ниитилелде политиктиг плюрализмниң байдалы быжыгып, доктааттынып турар. Политиктиг янзы-бүрү партиялар болгаш шимчээшкиннер съездилерге, хуралдарга, массалыг информация чепсектеринге боттарының туружун хостуг медеглеп турар апарган.

Ниитилел-политиктиг организацияларның саны өзүп турар. Боттарының базымын тайылбырлавышаан база оларның саналдарында ажыктыг болгу дег бүгү чүүлдерни хүлээп көрбүшаан, Президент болгаш Чазак оларның-биле чугааны кылып турар.

Профэвилелдери-биле кады ажылдажылганың арга-хевири тывылган. Аныяктар айтырыгларынче кичээнгей салдынып турар. Акша үнезиниң кудулааны-биле болгаш ажыл чок чорук-биле холбаштыр аныяк өг-бүлелерге моон соңгаар деткимче көргүзери, студентилерге дуза, шериг албанында турарларны кемдээшкинге болгаш өлүм-чидимге таварыштырар таварылгаларны болдурбазының идегелдиг аргаларын чедип алыры, хосталгазын казыттырып шииттирип чорааш, оон үнүп келген аныяктарга социал деткимче көргүзер талазы-биле хемчеглер алыры көрдүнүп турар.

Президент болгаш Чазак интеллигенцияның ролюн бедидеринге дуза чедирип, чоннуң чаагай чаңчылдарын катап эгидеринге оон киржилгезин үнелеп, идиг берип турар. Бистиң эртемденнеривистиң эгелекчи идепкейин деткип турар бис.

Бистиң сагыш-сеткиливисти чаагайжыдарынга ачы-буянныг рольду Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның Тываның хамаатылары-биле ужуражылгалары ойнаан.

Күрүнениң хүрээ-хиит-биле харылзаалары бот-боттарының ажыл-херээнге холгаарлашпазының принцивинге, бүгү шажын-чүдүлгениң болгаш оларның институттарының ден эртелиг удур-дедир билчиишкининге тургустунуп турар.

Экономиканы рынок үезинче шилчидерин дүргедедир сорулга-биле аразында сырый харылзашкак ийи программа ажылдап кылдынган: экономиктиг реформаларны ханылады болгаш улус ажыл-агыйының структуразын эде тургузары. Оларга чер-чер аайы-биле политика база немежир.

Олар рыноктуң инфраструктуразын тургузарынче, чаа инвестиция политиказын чорударынче угланган, кол-кол чүүлдерни тодарадып турарлар. Эң кол чүве — дотация дилээр аргажок чоруктан республиканы чоорту уштуру, ооң бот-тускайлан ажылдаарын болгаш боду хандыртыларын быжыктырары.

Президент болгаш Чазак баазалыг адырларны доктаамал деңнелге тудар, чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырар аргалыг болган. 1993 чылдың эгезинде аъш-чем продуктуларынга багай эвес курлавыр тургустунган.

Ынчалзажок, бүдүрүлгениң кудулаашкынын болдурбас арга чок болган. Ооң чылдагааны — үлетпүр бүдүрүлгелериниң хөй кезииниң рынокка белен эвес болганы.

Садыг болгаш амыдырал хандырылга черлерин коммерция хевиринче киирип тура, дыка хөй чүүлдерни чедир өөренип көрбээн.

Рынок харылзааларының нарын байдалдарында кошкак хандырылгалыгларның социал камгалалы чугула болуп турган. Рынокче кирип турар үеде Тываның чурттакчы чонунга орулга, бир кижиге-ле ортумаа-биле алыр болза, Россияның көргүзүглеринден оранчок чыдып каап турар. Бөгүнде өг-бүлелерниң 50 хире хуузу дорт социал деткимчеге хереглелдиг боор турар.

Дарый хемчеглер алыры чугула болуп келген. Республика бюджединиң 75 хуу чедир хирези чурттакчы чонну камгалаарынче болгаш социал адырларже үнген.

Республика Президентизиниң № 1 Чарлыынга дүүштүр не-чаш болгаш уругларлар айтырыынга шыгыы деткимче кылдынган. Кызыы хандырылгалыг хамаатыларга адрестиг деткимче-дузаны база организастаан. Пенсияларның болгаш пособиелерниң хемчээлин чаңгыс эвес удаа өстүрген. Хамаатыларның чамдык кезээнге, чүнү-даа мурнай дайын киржикчилеринге, политиктиг репрессиялардан когарааннарга, студентилерге болгаш аспирантыларга немелде чиңгелделерни тургускан, материалдыг дузаны чедирген.

Күш-ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү бодун болгаш бодунуң өг-бүлезин хандырыптар болзун дээш хемчеглер база алдынып турар. Кижилер черин алгаш, дөргүл-төрели-биле бир ажылды демнежип сегирип алгаш, ажыл-херээн шуудады берген таварылгаларның чижээ эвээш эвес. Ол дээрге эки үлегер-дир. Ынчалзажок азырадыкчы хөөнге аспактадып алганнар ам-даа хөй болдур ийин.

Президент болгаш Чазак нацияның катап тургустунарының концепциязын ажылдап кылыр талазы-биле ажыл база чоруттунуп келген. Оон үндезининде амгы үениң педагогиказы-биле холбаштыр улусчу педагогиканы чөп ажыглаары, культураны болгаш спортту хөгжүдери салдынган. Оон эки түңнелдерин 10–15 чыл болгаш көре бээр бис. Ынчангаш бөгүн бис кем-херек үүлгедир чорукту, хээлилээшкинни чүтеннептер дээш эң шыңгыы хемчеглерни алыр ужурга таварышкан бис.

Националдар аразының харылзааларын быжыктырып доктаадыр, кижиниң эргелерин болгаш хосталгазын боттуу-биле хандырар талазы-биле нарын ажыл эгелээн.

Ниитизи-биле 1992 чылда Чазактың ажыл-чорудулгазының түңнелдери мындыг-дыр.

* * *

Хүндүлүг улус депутаттары! 1993 чыл эгелээн. Чыл берге, чүге дизе чурт ханы чаартылгаларның үе-чадазынче үнген. Энергия берикчилеринге өртектер төнчүзүнге чедир салдынар. Ол баазалыг адырларга салдарлыг болур, барааннарга болгаш хандырылгага өртектер өстүрер, хөй бүдүрүлгелерни хоозурадыр, ажыл чок чорукту болдурар чадавас. Амыдыралдың үнези өзер. Ол чокка-ла республика бюджединиң чедишпес чоруу улам көвүдээр.

Ынчалза-даа дүвүрел үндүрер хире үндезиннер чок. Президент болгаш Чазак рыноктуң оруу-биле чоруур бурунгаар базымны кылырын хандырарынга, бот-догуннаар чорукту болгаш күрүне тургузуун быжыглаарынга ажыктыг бүгү-ле чүүлдерни кылыр апаар. Федералдыг эрге-чагыргалар-биле кады Федерация керээзин боттандырарының механизмин ажылдап кылырын доозар апаар бис.

Бистер үстүнде адаанывыс улуг экономиктиг программаларны боттандырарынче, рынокту улам бурунгаарладырынче кирер бис. Өнчү-хөреңгини, чурттаар оран-савазы хуужударын, чер реформазын чорударын шиитпирлии-биле кылыр бис.

Чүнү-даа мурнунда гиперинфляцияны доктаадыр, акшаның үнезин чогумчудар херек. Бюджетти ажыглап турары, үндүрүг чыылдазын киирип ап келгени дээш контрольду шыңгыырадыр, эргелеп-башкарылга структуразының санын чурумчудар болгаш кызырар талазы-биле ажылды уламчылаар апаар.

Бүдүрүлгени чоорту чогумчудары онза ужур-дузалыг болуп турар.

Инвестиция политиказының өскерилгени-биле холбашкан бөлүк айтырыгларны бистер бирги ээлчегнии кылдыр көрүп турар бис. Бирээде, бүдүрүлгени хөгжүдеринге үнер күрүне хөреңгилери биче болгаш ортумак бизнести деткииринге тодаргай инвестицияның хевиринге чүгле конкурс дамчыштыр чарыгдаттынар ужурлуг. Шак ындыг сорулгага ажыглаары-биле бистер 700 миллион хөреңгилиг (моон соңгаар ону 1 миллиард рубль чедирер херек) инвестиция фондузун тургузуп алган бис.

Ийиде, бистиң коммерция структураларывыстың, ажыл-херекчи, сайгарлыкчы кижилеривистиң мөөннеп алганы хууда хөреңгизин киириштирер херек. Олар боттарының коммерция ажыл-чорудулгазын хөгжүдерин уламчылаарынга удур эвес бис. Ынчалза-даа ооң-биле чергелештир олар улустуң хереглел барааннарын бүдүрерин хөгжүдеринге, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнге база өске-даа адырларга акша-көпеэн кииреринге киржилгелиг болур ужурлуглар. Ону кылырда таарымчалыг байдалдарны, эрге-дүрүм баазазын тургузары эргежок чугула. Ол чүл дээрге кудукv хуу-биле болгаш чиңгелделиг үндүрүг онаары-биле чээлилерни аңгылап бээри-дир. Бүдүрүлге алырынга мөөннеттинген хөреңгини киирип алырынга чамдык таварылгаларда шаптыктай бээр чүүлдерден чайлааш, бүгү үндүрүг системазын чурумчутпушаан, ону ниитизи-биле ханы анализтеп көөр кылдыр бодап турар мен. Үште, даштыкы капиталды республикаже киирип алыр дээш, элээн күжениишкинни бистер үндүрер апаар бис. Ону кылырда, хамыктың мурнунда эргежок чугула чүүлдер болза, оон камгалалдыын хандырып турар эрге-дүрүм баазазын тургузары; үндүрүг онаар эргезиниң айтырыын шиитпирлээри; бистер чүнү, кандыг негелделер-биле / берип болурувусту (алдын, шыгжамырлар, чер болгаш өске-даа) тодарадыры; үндүрүг онаарының чиңгелделерлиг негелделерин тыпсыры болгаш оон-даа өске. Дөртте, бистиң банкыларывыстың ажылын чурумчудары чээлилиг капиталды хаара тудары биске эргежок чугула болуп турар. Коммерция банкылары ам безин 400 миллион хире рубльди чыып алганнар. Бо хөреңгини барааннар бүдүрүлгезин хөгжүдеринге болгаш ачы-дуза чедирилгезинге «кириштиреринге ажыктыг болгу дег негелделерни ажылдап кылыр херек. Чижилгелиг чорукту тургузар сорулга-биле Россияның улуг-улуг коммерция банкыларын организастаарының күсели-биле банкылар четкизин улам хөгжүдер дугайында айтырыгны шиитпирлээр херек. Чер ажылының банкызын тургузар херек. Тываны хөгжүдериниң банкызы даштыкы чээлилиг капиталдың киржилгези-биле оларның хөгжүлдезиниң эрге-дүрүм баазазын хандырып шыдаар.

Капиталды даштыкы чурттардан киирип эгелээрге, бүгү үүрмек, аңгы-аңгы даштыкы экономиктиг структураларны каттыштырып шыдаар, оларның ажыл-чорудулгазын чурумчуда бээр болгаш даштыкы чурттар-биле харылзааларны хөгжүдеринге бүгү-ле аргаларны бээр Даштыкы херектер министерствозун тургузарының эргежок чугулазы бар апаар.

Чурттакчы чоннуң чединмес хандырылгалыг бөлүүнүң социал камгалалы ам-даа уламчылаар.

Ниитиниң корум-чурумун тудар болгаш кем-херек үүлгедир чорукту эвээжедир талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ам-даа алырын көрүп турар.

Чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар байдалын улам байыдарының чорудулгазы уламчылаар.

Президент болгаш Чазак депутаттарның ажыл-чорудулгазынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуп турар, ынчангаш күрүне тургузуунуң херээнге болгаш экономиктиг реформаларны чорударынга силерниң-биле ниити чугааны тывар дээш кызымак болуп турар! Өөрүп четтирдим.

СЕРЖАНТ МОНГУШ

● Шериг албанында чаңгыс чер-чурттугларывыс ●

Ырак хемчээлдиг марш чораан соонда, сержант Седен-оол Монгуш бодунуң мага-бодунуң туруп-шылапканын эскерип каан. Кезектиң командири ооң чолаачы мергежилиниң бедээнин болгаш салбырның дайынчыларының ниити белеткелиниң экижээнин демдеглээн.

Седен-оолдуң албан-хүлээлгези эгезинден тура-ла багай эвес чоруп келген. Шериг мурнунда ол Кызылдың 14 дугаар школазынга өөренип турган. Ол-ла үеде ол шериг чолаачы болурун күзеп чораан болгаш өөредилгезин дооскан соонда, «Тыва автотранспорт» каттыжышкынның автошколазының курстарын дооскаш, мергежилиниң аайы-биле каш ай ажылдаан. Ынчангаш солдатка күш-ажылчы дадыгышкын улуг дузаны чедирген.

Шериг амыдыралдың шыңгыы корум-чуруму, доктаамал кичээлдер, дежурныйлаашкыннар аңаа ындыг-ла берге, нарын эвес болган. Ол боо боолаарынга, дайынчы чыскаалдың аргаларын шиңгээдип алырынга, педагогиканың болгаш психологияның үндезиннерин база оон-даа өске бүгү чүүлдерни өөреннринге кызымак чоруун көргүзүп келген. Оларның аразындан эң-не колу —шериг автотранспортту шиңгээдиринге ол хөй үе-шакты үндүрүп келген. Шериг техникага аныяк дайынчыларны өөредир мурнунда боду ону ыяк шиңгээткен, билген турар ужурлуг дээрзин биче командир С. Монгуш мурнунда-ла билген.

Шеригниң өөредилге черин Седен-оол тергиин эки дооскан. Ынчангаш аңаа сержант эргени дораан тывыскаш, ол-ла өөредилге черинге салбыр командиринге арттырып каан. Аңаа көргүскен улуг идегелди аныяк сержант улуг чоргаарал-биле хүлээп алза-даа, харыысалга улуг, а дуржулга эвээш деп чүвени билинген.

Өөредилге үезинде салбырга кандыг-бир солдат чазыг кылыптар азы чурум үрептер болза, база-ла биче командир баштай харыылаар апаар. Ол хамаанчок чамдык аныяк солдаттар бут ораашкыннарын шын эвес кедип алгаш, будун өйдүрүп алырга база-ла биче командирге дүжер. Ындыг-даа болза сержант Монгуш боду база ындыг чүүлдерге таварыжып чораан болгаш кажан-даа изиглеңмейн, ону солдаттарга таптыг тайылбырлап, өөредип келген. Кижи бүрүзүнүң аажы-чаңы аңгы-аңгы болгай. Чамдык солдаттар-биле чааскаан чугаалажыр, өске кижини эш-өөрүнүң мурнунга ыяттырыптар азы үшкүзүнге бодунуң хууда үлегер-чижээн көргүзүп тургаш өөредип, кижизидер апаар. Мындыг таварылгаларда биче командирниң бодунуң билири, үлегери кончуг чугула. Бо бүгүнү чедип, өөренип алыры-биле Седен-оол ном-дептер тудуп алгаш, шакшагы-биле кичээлдеп, автодромга хөй белеткенип, техниканы өөренип келген. Ынчангаш бо бүгүнүң түңнелинде Седен-оол Монгуш бодунуң удуртуп турары солдаттарының ёзулуг командири, бүзүрелдиг эжи апарган. Оон-биле улуг эвес коллективтиң найыралы, бот-боттарынга бүзүрели улам быжыккан.

Юрий САВОСТИН,
Шериг журналист.
Омск область.

УЛУС СУДУНУҢ ДАРГАЗЫ

Эки кижилер дугайында

Чечен хып дээн аныяк кыс чораан шаанда күш-ажылчы бирги базымын Хову-Аксы комбинадынга штукатур-маляр боoп ажылдап эгелээн. Аңаа элээн ажылдааш, бодунуң төрээн чурту Улуг-Хемче чоруй баргаш, шагдаа килдизинге ажылдаар күзелин илередирге, даргалар аныяк кысты деткээн. Херээжен кижиге шагдаалап ажылдаары нарын, берге болгаш улуг харыысалгалыг деп чүвени ол эки билип турган. Ынчалза-даа оон кортпаан.

Орта ажылдап тургаш, бодунуң билиин бедидип, милицияның тускай кадрлар белеткээр школазынче өөренип чоруурун дорт шиитпирлеп алган. Ол күзели боттанган-даа. Ону чедиишкинниг дооскаш, Шагаан-Арыг хоорайның шагдаа килдизинге байысаакчылап ажылдай берген. Оон бердинген ажылынга кызымаан, ИХЯ-ны өөренип көргеш, аныяк специалисти Өвүр районнуң иштики херектер килдизиниң улуг байысаакчызынче чоруткан.

Ол аңаа үр-даа эвес ажылдап турган үезинде, 1987 чылда суд даргаларының соңгулдазы боoп турда, лейтенант Чечен Көк-кысовна Тюлюшту Эрзин районнуң улус судунуң даргазынга депшиткен. Ол чылдан эгелээш, амгы үеге чедир ында ажылдап чоруур. Эрзинчилерниң хүндүткелин бодунуң ээвилең-ээлдек, чон-биле чугаалажып билири, биче сеткилдиг-биле ол чаалап алган. Оон хүлээп алыышкынынга албанның-даа, хуу-даа херектиг кижилер хүнүң кээп, Чечен Көк-кысовнаның консультациязын ап, өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

Суд даргазының ажылы эрттирип турары эки. Чамдык суд төлээлери хоойлу-дүрүмнү, судтуң чурумун арай кошкак билирлери-даа бар, ындыгларны өөредип турар. Ажылдавайн турар суд төлээлери—пенсионерлерге суд чорудулгазынга киришкени дээш акшаны төлеп турар.

Суд составы херек үүлгеткеннерни шиидерде, ооң бүгү талаларын сайгарып көөр, аартадыр база чиигедир талаларын, хөй-ниитиге айыылы кандыгыл деп чүвени өөренип чүгле херек үүлгеткен кижилерни шиидери-биле кызыгаарлаттынмайн турары билдингир. Чон аразынче кирип, янзы-бүрү темаларга, беседаларны, ажык чугааны кылыры чугула айтырыг. Эрзинниң өртке удур албан черинге, хөй адырлыг коммунал-ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге болгаш өске-даа коллективтерге барып, чон-биле ажык чугааны кылып, оларның хөй айтырыгларынга харыыны берген.

Чечен Көк-кысовна бодундан эгелээш, кады ажылдап турар өөрүнден негелдези улуг, судка кирген кеземче херектерин ол-ла хуусаазында шиитпирлээр чаңчылдыг. Дөрт суурнуң суд төлээлерин чалап алгаш, Эрзин суурнуң суд төлээлери-биле кады семинарларны көрүп, хоойлу ёзугаар шын шиидип турар. Чамдык кем-херек үүлгеткен улустуң дөргүл-төрелдери шын эвес шииткен дээш, суд даргазын эки-бак сөглеп, дорамчылап турганын каш-даа удаа дыңнаан мен. Херекти кылып каан кижи ол дээш харыылаар, шииттирер апаар деп чүвени утпаза чогуур. Чамдык кижилер кайы-хамаанчок сөс октап, херектиң ужурун чедир бодап билбес, чүгле боттарын бодаар чорук ниитилелге кончуг хоралыг деп чүвени бодаза эки.

Чечен Көк-кысовнага берге, харыысалгалыг ажылынга чедиишкиннерни, кадыкшылды күзээр-дир бис.

Александр ТАВА.

Даштыкыда тыва студентилер

«ХАРЛЫГ КЫШТЫГ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ...»

Мындыг одуругларлыг шүлүктүг чагааны Турцияда өөренип турар Амур Увангур редакцияже чоруткан. Ол эрткен чылын Алма-Ата хоорайда түрк дылдар өөредир бүгү-эвилел төвүнден Турцияга өөренири-биле аъттанган.

Чоокта чаа Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы Елена Владимировна Велебская Стамбул хоорайже ажыл-агыйның аян-чоруун кылып чорааш, бистиң ында өөренип турар чаңгыс чер-чурттугларывыска ужуражып, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. Елена Владимировна-биле бистиң корреспондентивистиң аразында болган чугааны силерге таныштырааl:

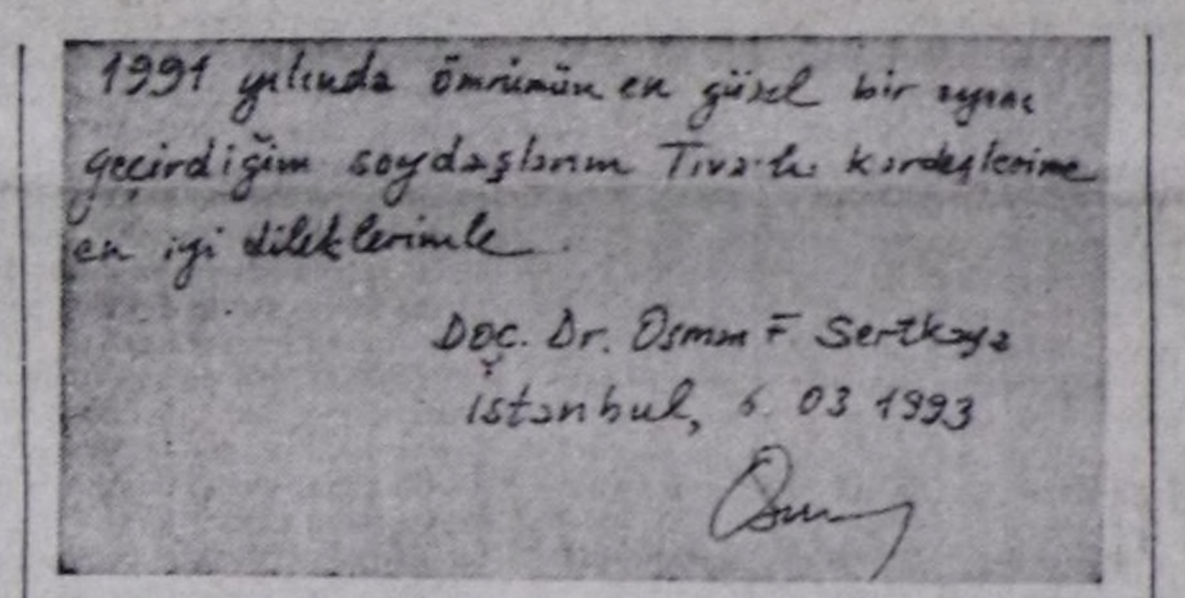

1991 yılında ömrümün en güzel bir ayını geçirdiğim soydaşlarım Tıva'lı kardeşlerime en iyi dileklerimle.

Doç. Dr. Osman F. Sertkaya
İstanbul, 6.03.1993

Түрк эртемден Осман Серткаяның чагаазында: **«1991 чылда чуртталгамның, эң аас-кежиктиг, эки айларын Тывага эрттирдим.**

Тыва өңнүктеримге эң эки дилеглер-күзээшкиним-биле» деп бижээн.

— «Хадымарлап, чаап келир, харлыг кыштыг төрээн черим» деп Амур бир шүлүүнде бижип турар. Мону номчааш, кижиниң сеткилинге уярaнчыг бодалдар кирер-дир. Өске черге чаңгыс чер-чурттугларывысты канчап тып, оларга ужураштыңар, Елена Владимировна?

— Моон чоруурда, адрезин черле тып алган кижи мен. Өске черге төрээн дылынга безин чугаалажырга, сагыш-сеткил сергээр болгай. Ынчангаш баштай общежитиезинче долгаарымга, мээң чугаам аяның билбейн барган боор, телефонну салып каан. Оон катап долгааш, чүү кижи мен дээрзин таныштырарымга, Янны телефонга дораан кожуп берди.

— Елена, мен сени төрээн дылыңдан аңгыда, англи дылды эки билир деп санап чоруур кижи мен. Түрк дылды база билир турган кижи-дир сен. Ынчап келирге, дөрт дылга арыг чугаалажып билир ышкажыл сен?

— Институтка өөренип турган мен...

— Мээң билирим-биле бистиң тыва студентилеривис даштыкы чурттардан Моолче база эрткен чылын Турцияже өөренип чоруткан болгай. Дыл билир болганыңарда, оолдарның амыдыралы-биле чоок таныжып, башкылары-биле база ужурашкан боор силер аа?

— Ийе, оолдарның өөренип турар университединге, общежитиезинге барып, харын-даа түрк дыл башкызы Ипек-Ханым-биле чугаалаштым. Бистиң оолдарывысты аажок мактаар чорду. Стамбулда Ян Ооржак — экономист, менеджер, Темир Чавынчак түрк дылдар талазы-биле мергежилдиг болур. А Амур Увангур Бурса хоорайның Улу-Даг университединде саң-хөө, экономика факультединде өөренип турар.

Оолдар Алма-Ата хоорайдан октябрь 1-де Стамбулга ужуп чеде бергеннер. Бистиң чурт-биле даштыкының харылзаа-дугуржулгалары шуудавайн турганы ол чүве ийикпе, моон барган 49 студент мусульман фонд черинге февральга чедир чурттап, өөредилге чок чоруп турган болду. Ол үеде бистиң үш оглувус Стамбулдуң эң улуг солуннарының бирээзи «Заман» (Үе) солуннуң дажыглап турганнар. Ындыг улуг хоорайга (9 млн. чурттакчылыг) почтальоннап деп чүве ам артында дыл билбес улуска дыка берге турган болбайн аан. Ынчалза-даа олар түрк дылды дүрген өөренип ап, айда 60-70 долларны ажылдап ап турганнар. Чалгаа чазып, дылды өөренип, хоорай-биле таныжып ап турганнары ол-дур ийин. Чүге дизе долу күрүне хандырылгазында, шупту хандырылгазы халас улус-тур.

Февральдан эгелеп өөренип эгелээн. Бир өрээлде 4 орунну 2 каът кылдыр салып каан, 8 кижи чурттап турар. Айда 65 доллар стипендия ап турар болдулар.

Ипек-ханым башкының чугаазы-биле алырга, Темир Чавынчак — эртем-билигже сундугуучал, хөй-ниитичи, ушу секциязында киржип, көрүлде маргылдааларга эки үре-түңнелдиг киржип турар. Ян Ооржак — ажылгыр-кежээ, бир чүве кыла бергенде, эчизинге четпээнде сагыжы амыравас, кымның-биле-даа ниити чугааны тыва бээр, чугаакыр. Башкының оолдарны мактаанынга өөрүвес аргам чок болду. Шынап-ла, бистиң оолдарывыс эр-хейлер, тыва чонунуң адын сыкпас дээрзинге бүзүрелим улуг.

Ян биле Темир чаңгыс өрээлде чурттап, Босфор университединде кады өөренип турар болза, Амур Увангур Стамбулдан 4 шак чоруур Бурса хоорайда. Ол бистерни келген деп дыңнааш, дүнеки автобустуң ийиги каъдынга келгеш, (өртээниң аары-даа аңаа хамаанчок болганы ол), гостиница хааглыг боорга, даң атkыжеге даштыгаа олура хонган. Эртен даң бажында бо кирип келди. Шак мынчаар үш студент чаңгыс чер-чурттугларывысты тып ап, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар аргалыг болдум.

Бистиң студентилеривис бо чылын чүгле түрк дыл өөренир, а келир чылдан эгелеп кичээлдер чүгле англи дыл кырынга эртер. Ынчангаш Темир англи дыл курстарынга өөренип алгаш, сессиязын эрте дужаарын кызыдып турар. Удавас мусульманнарның 10 хонук ажылдавас, өөренмес байырлалы болур. Ол үени ажыглап, англи дыл өөренир деп планнап турар улус болду.

— «Мусульманнар аразында..., чүдүлгемни сагып чор мен» деп Амурнуң шүлүүн чүү деп бодаар силер?

— Ырак черде кижиниң сагыш-сеткилин билип болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Стамбулда хөй-хөй нация чон чурттап турар болгаш бо түрк, бо курд кижи-дир деп ылгалыр чүү-даа чок. Кижи бүрүзү чүдүлгезин бодунуң аайы-биле сагып чоруур дээрзин билдим. Бир хүн мусульманнарның чаңчылын ёзугаар чем чивес хүн турган. Ол хүн түрк эртемден Осман Серткая бистерни ресторанче чалааш, национал чемин салып делгээш, бистиң-биле мага хандыр чемненип, хөөрешти.

— Осман Серткая бистиң Тывага чоокта кээп чораан эвес ийик бе?

— Ийе, 1991 чылда бистиң Тывага кээп, «Өс тывалар силер-дир силер» деп турганын бистиң эртемденнеривис утпаан боор. Ресторанга бистиң-биле чугаалажып олурган, кандыг-даа саазын чокка Ю. Аранчынны, М. Маннай-оолду, З. Самданны, З. Анайбанны, С. Орус-оолду, М. Моңгушту, Ч. Доржуну сактып чугаалап олурарга, даштыкы чурттарда бистиң эртемденнеривистиң ат-сураа алгаан-дыр деп чоргаарланып чордувус. Ынчангаш ол бистиң эртемденнеривиске байыр чедирерин улуу-биле дилээн кижи. Ону күзелдиим-биле силерниң солуңуңар таварыштыр кылыр-дыр мен.

— Тывалар түрк ук-ызыгуурлуг бис дээр болгай бис. Бис эң хүндүлүг аалчыларывыска ужа-төш салыр бис. Силерни Осман Серткая эң-не хүндүлүг аалчыларым деп хүлээп алган дидинер...

— Ийе, бир дугаарында ол чоннуң хүндүлээчел, ээлдек-эвилең чоруун маңаа демдеглексеп тур мен. Эртемденниң менээ чораан адрези өскерли берген болган, ынчангаш оолдар-биле үш-дөрт черге барып, өөрлеринден айтырарывыскала, олар Тываны дыңнаан, сонуургап чоруур, ёзулуг түрк кофени аңаа ижип чордувус. Серткаяның эжи Хабиде-ханым бистиң оолдарның түрк дылга хала чок чугаалаарын магадап ханмаан.

Ресторанга эң-не хүндүлүг чеми чорба (эъттиг мүн), оон соонда шишли (шиштээн эът), айран (тарак), татлы (чигирден кылган конфета хевирлиг национал чем), адак соонда изиг шай салыр чорду. Бисте ышкаш дүлген эът көрбедивис. Көдээге бир аңгы турган боор чадавас. Аъш-чеми колдуу-ла ногаа, кат-чимис аймаа. Ынчангаш оолдар «Биске мындыг ногаа, кат-чимис аймаа бербейн, Тывада бичии чаштарга берген болза» деп чугаалажырлар болду. Ол аразында Ян биле Амур бичии оолдарын-даа сактып олурдулар ыйнаан. Ян бичии оглун безин көрбээн-даа, чоокта чаа өөнүң ээзи оолдуг болганын дыңнаткан. Өг-бүлелиг улуска өөренири берге болбайн канчаар, ынчалза-даа кайызы-даа университедин доозуп алырынга бүзүрелдиглер.

— Елена Владимировна, Культура министерствозунуң шугуму-биле даштыкы чуртче аңаа-ла аян-чорук кылбас болгай. Турцияже кандыг сорулгалыг чораан силер, ажыл-хереэңер бүткен бе?

— Бо чылын бистиң Тывага эрги түрк дылды тып номчааның 100 чыл оюн демдеглээр деп турар. Ынчангаш түрк дыл талазы-биле эртемденнерни бистиң республикаже чалаар даалганы менээ берген турган. Сураглап чорааным эртемден Осман Серткаяга ужуражып, аңаа чалалгавысты бээривиске, кончуг өөрүп хүлээп алгаш, ыяап келирин аазаан. Боду келбезе-даа, өске эртемденнерниң Турциядан биске келирин ол бүзүреткен.

Бистиң чалалгавыска харыы кылдыр эртемден апрель айда Стамбулга болур бичии хөгжүмчүлер фестивалынче хөөмей-сыгыт ансамбльдерни чалаан. Ону база өөренип көөр бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Тыва биле Турцияның аразында культура харылзаалары быжыгар дээрзинге улуг бүзүрелдиг чанып келдим.

— Улуг чурттуң бүгүдеге ады-сураа билдингир эртемдени-биле аяк шай ижип чугаалажып, найыралдың харылзааларын туткан-дыр силер. Алды тыва, бир түрк кижилерниң аразында болган чугаа ийи улуг күрүнениң чонунуң найыралын улам быжыктырып, бичии көстен чалбыраш үне бээринге бүзүрел улуг-ла-дыр, Елена Владимировна.

— Мээң бир өөрээн чүүлүм — Серткаяның бистиң оолдарывыс-биле таныжып алгаш-ла: «Бөгүнден эгелеп силер мээң хан төрээн оолдарым силер. Силерге эки болза, менээ эки, силерге багай болза, менээ багай» дээш, оларны дыңзыды куспактааны. Ооң «Тыва дыл дугайында» чүүлүн журналдан номчуп, бистерге таныштырган соонда, Амур биске бодунуң шүлүүн:

«Хадымарлап, чаап келир
Харлыг кыштыг төрээн черим...»

деп номчуп, ак-көк Тывавыс дугайында хөй-ле бодалдарны чугаалаштывыс...

Стамбулда өөренип турар тыва оолдар-биле чарлып тура, «өске черде чаңгыс-даа болза эштежиптер, дуза дилеп чеде берип болур, ынаныр кижизи бар» деп бодап келгеш, бичии оолдарга хензиг-даа болза дуза көргүскенимге өөрүп турдум.

Светлана МОНГУШ
чугаалашкан.

Автордан: Тыва Республиканың Культура министерствозунга чоокта чаа Стамбулдан телеграмма келген. Ында «Тыва» ансамблиниң программазын видеокассетага бижиткеш, чорударын Ян Ооржак элчин черин таварыштыр дилээн.

* * *

Турцияда Бурса хоорайның Улу-Даг университединиң студентизи Амур УВАНГУРНУҢ шүлүктерин силерге бараалгаттывыс.

БОДАЛДАРЫМ

Хөрээм өйген бодалдарым:
Хөйнү көрген ынак авам
Хүлүмзүрээн эргим эжим,
Хүнүм ышкаш, чассыг оглум.
Хөрээм өйген бодалдарым:
Хөңнүм чазаар хөөмей-сыгыт
Хадымарлап, чаап келир.
Харлыг кыштыг төрээн черим.
Хөрээм өйген бодалдарым:
Хары черниң сарыг шайы
Хөөрем чокка сөглээр болза,
Хөңнү-баарым дона берди.
Хөрээм өйген бодалдарым:
Хөө дег ыштыг улуг хоорай.
Хөөлбектелген чаашкын суунга
Хөлегемниң кударанчыын.

* * *

Өске черже эртем сүрүп,
Өөренир дээш аъттанган мен.
Амырагым оглу-биле
Адында артып кагды.
Бедей өгнүң ээзи болур
Бөлүүн кадай ортун оглу
Хары черден эртем дилеп
Хандыр бодап чоруур-дур мен.
Эртем-биле чепсегленгеш,
Эки хүнде ээп кээр мен.
Эргим сарыым, оглум ынчан
Эргин ажып үткуп алыр.

Амур УВАНГУР
Бурса хоорай.

Бойдус болгаш кижи

ИЙИ ЗАКАЗНИК НЕМЕШКЕН

Бистиң республиканың девискээринге моон мурнунда аңнарның хевир аайы-биле болгаш комплекстиг аңныыр-тывыш заказниктери 14 турду. Ол заказниктер кымның эргезинге турар дугайында айтырыгны ведомстволар барык үш чыл ажыг үениң дургузунда бот-боттарының аразынга чүүй кагжып, ол мээңии эвес деп келди ийин. Тыва Республиканың Чазаа ол күрүне заказниктериниң ажылдаар хуусаазын ам-даа 10 чыл узаткаш, харында Сүт-Хөл районда «Хан-Дээр», Бай-Тайга районда «Кара-Хөл» дээр ийи чаа заказникти тургузуп кагды. Чазактың ол хүлээп алган доктаалының № 13. Хүлээп алган үези — 1993 чылдың январь 10. Чазактың ол-ла доктаалы-биле «Тыва Республиканың аңнарның хевир аайы-биле болгаш комплекстиг аңныыр-тывыш күрүне заказнигиниң дугайында» Дүрүмнү бадылаан.

Чүге-ле мындыг хөй заказниктер тургузуп туруп берди деп номчукчулар сонуургай бээр магат. Күрүне заказниктериниң туруп-даа турганы база оларны немей тургузуп-даа турар чылдагааны мындыг чүве. Тыва Республиканың чонунуң экология талазы-биле айыыл чок чоруун хандырары база камгалаары эргежок чугула боор турар, а ол ышкаш ажыл-агыйы, культура, эртем харылзааларынга черлик аңнарның болгаш куштарның үнелиг хевирлерин камгалап арттырары база катап өстүрери, оларның турар черлерин камгалаары, заказниктер-биле кожа чыдар аңныыр-тывыш чорударынга ажыглаар черлерни ол дириг аңнар болгаш куштар-биле байлакшыдар сорулга-биле ол эргежок чугула боор турар. Чазактың ол-ла доктаалының ёзугаар күрүнениң бүгү-ле аңныыр-тывыш заказниктерин Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле министерствонуң эргезинче дамчыдып берген.

Онза камгалалда турар девискээр болганда, күрүне заказнигиниң девискээринге черлик аңнарны болгаш куштарны аңнаары хоруглуг. Чүгле бөрүлерни узуткаары көрдүнген. Ынчалза-жок чамдык ийи чаңгыс ак сеткилдиг эвес кижилер ол хоруушкунну херекке албайн, хажыдыышкыннарны кылып турар. Эрткен чылын безин күрүне заказниктериниң девискээринге 17 ындыг хажыдыышкыннар болган. Шак ындыг төтчеглекчи кижилерге «Долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында» хоойлу-дүрүм ёзугаар база «Тыва Республиканың девискээринге аңныыр чурумунуң дугайында» Саавырны ёзугаар торгаалдың эң үстүкү хемчээли-биле торгаал онаар ужурлуг. А күрүнениң аңныыр фондузунга чедирген когаралы дээш ийи дакпыр төлеттирер.

Бойдус камгалалының талазы-биле чорудуп турар хемчеглерден алгаш көөрге, барык-ла бүгү заказниктерниң девискээринде ыяш белеткели чорудуп турар боор чүве-дир. Ол-даа канчаар. Хамык ужур мында ыяш белеткеп турар черлерни ажыглап турарының санитар байдалының чавызы. Ыяш кезип ап турар черлерни ажыглаан соонда, оон арыг-силиг болур чоруунче кичээнгей салбайн турары. Шак мындыг кам-хайыра чок болур болзувусса, черлик аңнарның болгаш куштарның амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмайн баар болгаш оон үрегдекчи салдары улуг. Чамдыкта хоранныг бүдүмелдерни-даа ажыглай берген турар-дыр. Малга чем белеткээр дээш будук-бүрү белеткеп база туруп бээр-дир бис. Орук-чирик чок черлеп машина-техникалыг халдып турар-дыр.

Кат, мөөгү чыырынга база ынак болгай бис. Рынок харылзааларының бо берге үезинде өг-бүле бюджединге ол-даа болза дуза-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа арга-арыг киргенде, сагыыр ужурлуг дүрүмнерни сагывайн баар-дыр бис. Кат, мөөгү чыыр дээш, эң ширгай черлерже чүткүүр, озалааш, хайыы черлер дилээш чоруптар. Машина-техника-биле ынчаар халдып турарга, черниң үстүкү кадыы, ында үнген үнүштери, ыяштары кончуг үрегдеттинип турар. «Тапсы», «Ээрбек», «Балгазын», «Тайга» болгаш оон-даа өске заказниктерниң девискээрин машина-балгаттыг чоруп тургаш, таптай бастырып, үрегдеп каапкан. Шак ындыг хажыдыышкыннар кылган кижилерни моон соңгаар «Заказниктер дугайында» дүрүмнү ёзугаар шыңгыы торгаар бис. Заказниктер девискээринге мал база одарлады бээр таварылгалар бар.

Черлик дириг амытаннарның болгаш куштарның баш санының эвээжеп бар чыдар бир чылдагааны мында. Ылангыя чайгы үеде мал чайлагладыр дээш заказниктер девискээринге мал одарладыр чоруктар хөй. Шак мынчаар арга-арыгны кайы хамаанчок ажыглаар болзувусса, черлик дириг амытаннарны болгаш куштарны канчап камгалап арттырып алыр бис?

Бойдус курлавырларынга кам-хайыра чок боор турарывысты мындыг бир чижек база бадыткап турар. Хүтте күрүне заказнигинге мыйыстыг бода мал азыраар бааза тударын алдын казар «Кызыл-Кум» артельге Бии-Хем районнуң удуртукчулары эрткен чылын чөпшээреп берген турду. «Кызыл-Кум» алдын казар артельдиң удуртукчулары ону ажыглап алгаш, ол төлевилелдиң экология талазы-биле экспертизазын безин кылбайн, оон туржук Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерство-биле дугуржуп безин албайн, мал азыраар бааза тудуп алды. Ол баазаны артында-ла элик-хүлбүстүң күзүн-кыжын кежип эртер оруунда тудуп алган.

Черле ынчаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле хажыдыышкыннар хөй боор турар. Тыва Республиканың Чазаа шиитпирлээр ужурлуг бойдус курлавырларының ажыглалы-биле холбашкан айтырыгларны чамдыкта район звенозунуң удуртукчу ажылдакчылары безин шиитпирлей берген турар таварылгалар база бар. Бисти долгандыр турар бүгү чүүл — бистиң өргээвис, бистиң байлаавыс-тыр. Ону карак огу дег камгалаалы!

Григорий СИБИРЦЕВ.
Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министерствонуң курапнырып хайгааралының килдис начальниги.

ХАРЫЫСАЛГА УЛУГ. ДЕВИСКЭЭР ДЕЛГЕМ

Арга-арыг бистиң байлаавыс, кадыкшыл, өөрүшкүвүстүң үндезини болганда, оон хайгааракчы-камгалакчылары болур Ак-Туругнуң арга-ыяш ажыл-агый салбырының удуртукчузу Яков Сагаанның ажыл-ижи-биле таныжар арганы база-ла амыдырал албадап киирген мындыг чүве. Ынчангаш одаар ыяш дугайында айтырыым үр-даа болбайн шиитпирлеттине бээрге, дарга хостуг хире боорга, коллективтиң ажыл, амыдыралын сонуургап, элээн каш айтырыглар салырымга, ол мынча диди:

— Кол сорулгавыс арга-арыг хайгааралы, бойдус камгалалы. Бо шугумга 10 чыл хире ажылдадым. 20 шаа ажылчынныг, 6 арга даамалдыг, 4 трактор, 2 машиналыг. Ажылчын күжүвүс ол. Ниитизи-биле хайгаарап, камгалап көөр ужурлуг арга-арыгның девискээри 91 муң 364 гектар. Ону алды арга даамалдарынга үлээрге, бир кижиге-ле барык 15 муң 280 хире гектар онаажыр. Ынчап кээрге харыысалга улуг, девискээр делгем, мындыг чүве бо. Чаа-Хөл кожуунунуң бүдүн девискээри-дир ийин.

Эрткен чылын 101 га черниң өрттенген ыяжын аштадывыс, 2033 кубометр будук ыяжы белеткедивис, 3400 кубометр токпак-ыяш белеткеп саттывыс, 20 га черге аныяк дыт өзүмнерин олуртувус. Бо чылын база ол хире черге ыяш олуртуру-биле ону тарып белеткеп алдывыс. 80 га черниң санитарлыг ашталгазын, өртке удур 68 километр черни дилиндектеп, долгандыр хөөп кылдывыс. Черле аар-саар ажылдар-ла хөй. Совхозка 35 тонна сигенни кезип белеткээш, дужаадывыс.

Арга даамалы кижи бүрүзү чыл бүрү тускай онаалга-биле кат-чимис, эм оъттар чыыр, чунар-бажыңга кактынар ширбиил база белеткээр боор чүве. Ол ёзугаар чодураа, ыт-кады, шенне дазылы, киш-кулаа бүрүзү, элепчүк ышкаш эм шынарлыг чүүлдерни аптекага дужаадывыс. 170 килограмм катты Шагаан-Арыгга саттывыс. 100 килограмм чочагай үрезини, 1000 санныг ширбиил база чыып белеткээн.

Моон-биле кады арга-арыгны өрт айыылындан база камгалаар. Эрткен чылын өрт болбады. Совхозтарга 4500 кубометр тудуг ыяжын кезер черни тускайлап, айтып бердивис. Кескен ыяжының бүдүктарын, чиңге баштарын өрттетпейн, одалгага чүге ажыглап болбас деп? Белеткээн тудуг ыяштары пилорамага баргаш, база бракталып үнер. Ол база-ла болур-чогууру-биле ажыглаттынмайн турар болгай.

— Бо берге байдалда ажылдакчыларынарның социал камгалалының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Яков Монгушевич?

— Арга даамалдары 3 муң рубль хире шалың алыр. Ажылчыннарның шалыны, оларның ажылдап алырындан хамаарзыр. Эки дизе, айда 8-9 муң рубльди ажылдап ап болур. Ынчалза-даа ол чөгенчиг чүве-дир ийин, але. Ажылдакчыларывыс колдуунда хуузунда дузалал ажыл-агыйлыг болгаш амыдыралының кол өзээн оон ап турар. Кат-чимис, тоорукту эки үнгенде чыып болбайн аан. Ынчалза-даа оон чыыр үе-сезону кээрге, ону шыгжаар, кургадыр чери чок дээш база албайн баар-дыр. Улуг-Хемден тускайланып, аңгыланып алыр дээрге, арга-ыяш фондузу эвээш дээш база чөпшээревес-тир. Кижи бодаарга аң-мен, балык-байлаңы-биле катай-хаара ажылдавышаан, ыяшты дилип болбаазырадып кылыр бичии бүдүрүлге хевирлиг черни-даа тургузуп болгу дег.

Ынчалза-даа бистиң ямыдада аң-меңни егерь кижи, балык-байлаңны балык инспектору, арга-арыг камгалал-хайгааралын бистерни харыылаар кылдыр хуваагаан. Чаңгыс хемде, чаңгыс аай тайгалыг болганда, ону аңгылап турбайн, чаңгыс харыысалгалыг кылган болза эки хире. Арга-ыяш чок чер болза, харын аңгыла ыйнаан. Черле ынчаш арга-арыг, аң-мең; балык-байлаң, эм-дом үнүш-биле база тудуш хамаарылгалыг чаңгыс аай бойдус ышкажыл ол. Ону база бодагы дег чүве-дир.

Мурнукузунга бодаарга Чаа-Хөл тайгазының, оон эзимнериниң аң-меңи өзүп бар чыдар. Балык төңдү. Маңаа заказник турда, ону төтчеглеп чок кылган. Ам харын бичии доңмас кара сугларда эвээш санныг бичии байлаңнар көстүп кээп турар апарган. Оран-делегейниң аң-меңиниң, балык-байлаңының кайда-чүде бүзүрел чок кижилерге ээледип каарга ындыг боордур. Ындыг байдалдыг чер Ак-Холда база тургустунуп турар хире. Ында мурнунда аң-мең, балыкты оорлап, төтчеглеп турган кижилер чыглып турар-дыр деп, хөй кижилер бадыткап чугаалап турлар. Ол чер аң-меңниң, балыктың, эм оъттарның ораны, харын-даа алдын безин казып турган деп дыңнаан мен. Бир эвес аңаа бүдүрүлге кылыр дээн болза, ону бүдүүлей бербейн, ажык-чарлыг, чон-биле сүмележип кылыр болза эки деп бодаар мен.

Яков Сагаанның бодалы-биле чөпшээрешпес арга чок. Арга-арыг ажылдакчыларының кылып турар ажылы черле буянныг, бүгү кижилерге, бойдуска хамаарылгалыг. Час келген. Дириг бойдус чаартынып өзүп эгелээр. Ол биске арыг агаарны, сугну, эм-дом байлаан, кат-чимизин, аң-меңин, балыын бээр. Олар база-ла өзүп, быжыгар, чогуур деннелинге чедир семирип, быжар. Дараазында кыштаглаашкынга белеткенир кылдыр ынчаар чаяаттынган болганда, бүгү-ле чаа өзүмнерни белеткеп турар бо үеде, чүгле чиирин бодавайн, бо улуг бериичениң камгалал-хайгааралын, оон штаттыг ажылдакчыларындан дудак чок күштелдирер ужурлуг улус бистер боттарывыс-тыр бис ийин дээрзин бодап ордум.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Чаа-Хөл район.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Бистиң ынак ававыс **Белекей Калбаевна МАНЧЫЫ** март 29-та 56 харлаар. Ол 11 уругну өстүрүп кижизиткен Маадыр-ие, «Мөрен» совхозка хөй чылдарда ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, оон кылбас ажылы чок. Уругларының уругларының ынак кырган-авазы, а уругларының ёзулуг даяңгыыжы.

Ававыска аас-кежикти, кадыкшылды, урут-дарыы бистиң аравыска узун назылып чурттаарын чүрээвис ханызындан күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, күдээлери: Оля, Костя, Маша, Коля, Майя, Гриша; Урана, Сергей, оолдары, кенээттери: Данил, Ира, Максим, Тамара, уруглары: Орлан, Марьяя, Мөңгүн-кыс, Мөңгүн-оол, Мариана, уругларының уругларындан.

КАПСЫРЫЛГАДА ЧОГААЛ

«Ак-көк хемнер» деп хамаарылга чок сеткүүлдүң капсырылгазын үндүрерин оон чаа Уставында айыткан. Ук капсырылганың бирги дугаарын прозачы Эдуард Донгактың «Көдээлейни көргенинде» деп ному-биле эгелээн.

Тоожунуң баштайгы номунда автор тыва ниитилелде кижизидилге ажылының чыдып каап турарын, чамдык аныяктарның хөй-нииити черлеринге, амыдыралга төлеп чок чорууп сеткилдиң ханызындан сойгалап турар.

Тыва тоол аянының сюжединге даянып, автор маадырларны шилип алырынга Октаргай делгеминде билдинмес ужуп чоруп турар чүүлдерни херек кырында бар кылып алгаш, оон маадырлары чер кырында амыдырал кандыызын шинчилеп турарын чугаалап турар.

«Көдээлейни көргенинде» деп улуг эвес хемчээлдиг бо чогаал амгы үеде аныяктарны кижизидиинге ужурдузалыг.

«ООЛЧУГАШ» ШКОЛАЧЫЛАР МАРГЫЛДААЗЫ

1-5 класс чедир школачы оолдар, уругларның хууда бирги чери дээш республика маргылдаазы бөгүн Кызылда эгелээн.

Оюннар чаа спорт комплексиниң шыдыраа клувунда эгелээн. Маргылдааның кол судьязы Николай Шишигинниң дыңнатканы ёзугаар алырга, түңнелинде бот-өөредилгелиг шыдыраа школазынга уругларны шилип алыр болгаш хары утда ойнаарының маргылдааларын база эрттирер.

Ак-Довурактың, Эрзинниң болгаш Кызылдың шыдыраачылары келген.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ЭГИДИП КӨРҮҢЕР

Ранда Деспий-ооловна Кара-Салдың адынга читкен паспортту болгаш оон иштинге чораан уругларының төрүттүнген дугайында херечилелдерин тыпкан кижилерни документилерни эгидип бээрин дилеп тур.

КЕЛИР АДРЕЗИ: Ак-Довурак хоорай, Заводская кудумчузу, 34; кв. 34. азы Кызыл хоорай, Титова, 15. кв. 57.

Документилерни тып берген кижилерни улуг шаңнал манап турар.

✦ ✦ ✦

САДЫП ТУР МЕН

Үш өрээлдиг ыяш бажың садып тур мен. Телефоннуг. Бажың даштында чунар-бажың, мал турар үш чылыг кажаа, гараж; 2 кудук бар. Ногаа, картошка шыгжаар чылыг шыгжамырлыг. Огородта малина, чыжыргана, ранет, яблоня өзүп турар. Бажыңны «Жигули» машинага орнап база болур мен.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Холмистая кудумчузу, 67. (Улуг-Хемниң оң талазы).

✦ ✦ ✦

Черде турар ыяш бажың садып тур мен. Бажың чанында база бир бажың бар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Рабочая, 275; тел. 2-37-32.

✦ ✦ ✦

Чунар-бажыңныг, мал турар чылыг кажаалыг, гаражтыг, чайгы кухнялыг бажың садып тур мен.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 275. тел. 2-37-32.

✦ ✦ ✦

«ХУУЛГААЗЫННАР ӨРГЭЭЗИ» ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры март 27-де, Делегейниң театр хүнүнде **«Хуулгаазыннар өргээзи» деп көрүкчүлер-биле шиижиткен оюнну эрттирер.** Аңаа хөгжүм-шии театрының, күрүнениң «Күзел» театрының артистери база Кызыл хоорайның Аныяк көрүкчү театры киржир.

Шиижиткен оюннуң тиилекчилеринге тураскаал шаңналдарны тыпсыр.

Эгелээри 17 шакта.

● ● ●

Бир эвес силерге чаасканзыргай, кударанчыг азы шыдажыр аргажок берге апарза, өг-бүлеңерге, черле ынчаш амыдырал-чуртталганарга таваржып келген бергелерден канчаар адырлып алырын «Бүзүрел телефону»-биле сүмележип болур силер. Ол силерниң буянныг болгаш ак сеткилдиг сүмелекчиңер болур. Телефон кежээкиниң 19 шактан эртенгиниң 7 шакка чедир ажылдап турар. Оон дугаары 3-24-20.

✦ ✦ ✦

Тыва Республиканың Социал-камгалал министерствозу ийи чаа «Москвич-2142» автомашинаны чаа «ИЖ-2715» фургонга азы «УАЗ-3962» (санитар машиназы) орнап тур.

КЕЛИР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Комсомольская, 3; тел. 3-51-40, 2-28-09.

«АДЫГ БАЙЫРЛАЛЫ» —АҢЧЫ ЁЗУ-ЧУРУМ

1. ТУРА-ЛА ЧОГААДЫПТАР

Тожу аңчылар чаңчыл апарган «адыг байырлалының» канчаар найырлап чорааныны дугайын моон мурнунда солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлге бижип турдум. Ук байырлалга барган кижилерниң чамдызы алганыр дээн сөс-чугаазын мурнунда-ла билир турган, өскелери ол-ла черге чогаадып апкан болгулаар.

Бисте хоочун салгалдың аңчыларының бирээзи, ам Адыр-Кежиг суурда чурттап орар пенсионер Шөмбүл Сотпаевич Самбуу-биле хөй удаа ужурашкан мен. Оон меңээ сөөлүндеги бир чугаазы бо:

— «Адыг байырлалы» деп чүвени бижип, ону аныяктарга суртаалдап турарынар кончуг ажыктыг болгаш солун-дур. Бурун шагдагы өгбе кижилеривистиң арттырып кааны ажыктыг чүүлдеринден хөйнү өөренип ап, ону салгаар сорулгалыг болгай бис. Аң-меңни хуусаа үезинде өйлүг олчалаар чурум база бар. Адыг-хайыраканны ижээнинден чалап үндүргеш, эът-чаан ёзу-чаңчыл ёзугаар үлешкен ол найырга киржип-даа чордум. Орта эш-өөрнүң чугаа-соодун-даа дыңнап келдим. Бир мындыг чүвени ам чугаалап каайн. 1936 чылда чүве. Белим, Деңгис ол ынчаар чурттап чораан ийи малдыг Менгилиг деп аңчы кижи кончуг солун алганыр чорду ийин. Ол черинге тура-ла чогаадыптар кижи болгай. Алганы бергенде, карактары улгадып, кызып кээр болчук. Тергиин алганыр кижи боорга, Моолче безин чалап аппаар деп дыңнаан мен.

Оо-хай, оран Деңгизим,
Олчаң улуг, Деңгизим!
Улуг чүве холда кирди:
Угааннын бистиң күжүвүс
болду!

Сөглевидер үевис бо:
Сөгүрүп каайн, оран кежии!

— суг-суг дигилээш, ынчаар элээн шөө улаштырып чорун каар кижи чораан. Оон мынча дээнин база утпаан мен:

Чаагын адырар силер—
үе-үе!
Чаак билир кижи — үе-үе!..

Менгилиг ынча дээш, черге чедир мөгейип, чалбарыыр турган. Чаакты дүрген адыргаш, эът-чагны дүрген деңней кескеш, үлептер кижи база Менгилиг чүве ийин. А өске аңчылар чүгле: «Аштырдывыс!» деп каар тургулаан.

Өдүгенге чурттап чораан Алганыр деп шолалыг Шолбан Бараан адыгны ижээн-чыдынындан апкан соонда, чер-оранының кежии дээш чечен-чидип алгангылааш, сөөлүнде кээп: «Чанчыл аптывыс, эш-өөр бүгүде ёзулап тур бис, моовусту уттуп кагбаалы, соонда база бо дег аалдап келир чадавас бис» деп чагып каар кижи болган.

Менгилиг, Шолбан ышкаш эрес-кежээ аңчылар адыг ижээнинче кирип, ону өлүрүп, уштуп эккеп-даа, төрээн черинге, оон аң-меңинге хамаарыштыр алгаг сөстерин ол черге тура-ла йөрээп шыдаар-даа кижилер болган-дыр ийин. «Аяк эрниң төгүлдүр кутпас, аңчы чаңчылын хажыдып болбас» дээри-ле шын-дыр.

2. ЧАНАР МУРНУНДА ЙӨРЭЭГИЛЕП КААР

Күштүг-шыырак, улуг чаагай, адап хүндүлээр ады безин көвей, аң-менде эң онзагай, ачы-буянда эң макталдыг Адыг хайыраканны чалап олчалаан соонда, аңчы кижи өөрүшкү-маңнайлыг, артыг-кожу долган, аът-хөлдүг аал-оранынче ээп чанар апаар. Шак-ла ынчан кым-бир чечен-мерген кижи ээңгизин тевер мурнуу чарыында чанында чыдар ижээнче ээккеш, оон чаптылган арта-ээзим, тайга-сыннарынче эргилгеш, чаңгыс одаг аңчы эштеринче эргилдир көргүлээш, адак соонда салаалырын кожа дегзип, оранынга чымчак, эптиг-ээлдээ-биле йөрээл сөстерин чаларадыптар. Чанар дээнде аңчы кижи оран-таңдызынга эки сөстерни эриг баарындан сөглеп кагбайн канчаар, сүзүглел долган сеткил-хөөнүн айыткавайн канчаар.

Тожунуң сураглыг аңчыларының бирээзи чораан дуржулгалыг ивижи, бежен чыл хире ийи эмчизи болуп ажылдаан Алексей Эзирович Самбуу бодунун чогаатканы йөрээлдерин чугаалап органын дыңнаан мен. Хамсыраның Бедий иштинге кезек аңчы адыг ижээнинден слчазын чалап ап турда, Самбуу аңаа база киришкен.

Бедий хемиң болап батты, Кара-чүвем,
Бедик сыннар харап турлар, Кара-чүвем.
Кады чурттап, кады көржүп чордуң, хала.
Кайынар-даа езулуг силер, ындыг хала?
Йөрээлимни салып каайн!
Ыы-ла хала, чериң хайырлаан, сээң хайырлаан
Ыңгыржактар угбас көп-даа чааң бо-дур:
Ырап келген чонуң чооглап четтирер бис,
Ыы-ла хала, эм-не болзун, эңбек бассын!
Йөрээлимни салып каайн!
Хөй-ле хала, чериң хайырлаан, сээң хайырлаан
Көвей иви угбас чадавас — чааң бо-дур:
Хөнүп калган чонуң чооглап четтирер бис,
Хөй-ле хала, эм-не болзун, эңбек бассын!
Йөрээлимни салып каайн!
Чаа-ла хала, көп-ле силер, Улуг-карам,
Чанында бир ижээн чытты. Дегбес дээн бис.
Чарышкан дег, чараш чаагай чорзун дээр бис.
Чаа-ла хала, эм-не болзун, эңбек бассын!
Йөрээлимни салып каайн!

Соруг аржаанының чанынга, ушкан дыт дазылының адаанда үңгүрден элээн улгады берген чарынды оолдуг кедергей улуг адыгны ижээнинден үндүрүп, холга шуудуп апканда, Алексей Самбуу алгап-йөрээп, күзелим төп турган мен дээн. Оозу бо-дур:

Ужур-чөп бар боор, оон бут эртпейн,
Улдап-калгып бо-ла келчик бис-ле.
Удаан болдунар, чааш, оожум болдунар.
Улус — аңчы бис-даа улуг тындывыс...
Ам бо-дур: аң болу бердинер-ле.
Ай, хүн силерни доңгайып көрдүлер
Агаар-салгын-даа дүгүнер какты,
Ак хары силерге дөжек болду.
Силер дег, буян берген аң-на чок.
Силер дег, адын мактаан аң-на чок.
Силер дег, тоолда кирген аң-на чок.
Силер дег, шоорга шөйген аң-на чок!
Улуг, биче шапкын Соруг хемнер
Ужуп, чалгып, ырлап, хөглеп чытсын!
Хаан-Аң болур Кара-чүвелер
Каш-каш-даа саа-түме өзүп чорзун!

Алексей НУГУУРАК.

Тожу район,
Адыр-Кежиг суу

Кара-чүве — адыг. **Улуг-Кара** — адыг. **Ыы-ла хала, хөй-ле хала, чаа-ла хала** — ындыг болур але дээн уткалыг, чамдыкта бүзүреткен утка база бар. **Аң-оът** — өлен черде аң чиир оът. **Аң болу берген** — ам өлгени ол дээн уткалыг. **Тыртыг** — кош тыртар баг. **Чарынды** — адыгның ол чылгы оглу.

«ДАГЛЫГ ТЫВАМ» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

АҢЧЫЛАР ЫРЫ

Аңчыларым чери болган
Алдыы-Соруум, Үстүү-Соруум,
Аалдар чайлаа анай-хаактыг
Азас-Хемим, Балдар-Хемим.
Өдүгенге таваңгайлаан
Өргүн байлак тайгаларым.
Өөр мындым чайлаа болган
Өзеннерлиг тайгаларым.
Угбашкы дег куспакташкан
Улуг-Пажым, Биче-Пажым,
Урут-чаштан ойнап өскен
Узун-Туруум, Согун-Туруум.
Хам-Сырага таваңгайлаан
Калыш-Хөлүм, Ноян-Хөлүм
Кара-чаштан ойнап өскен
Кара-порлут Улуг-Кырым

Михаил МЕНДУМЕ.

ЫШ

Кызыл хоорай кырындыва
Кыдыг черден бараадаарга
Өөрүшкү чайыннальбас,
Өртенгиг ыш чытталып кээр.
«Ышкам ажыг ышты көрем,
Ырадыр-ла сывырта!» — деп
Дүргектелген казыргыга
Дүвүрелим сөгледим-даа.
«Ак-көк дээрни бужартадып,
Ажыг ышты үндүр үрүп,
Бокталдырган агаарынар
Боттарынар аштанар!»—дээн.

Көккүр дээрниң караа—хүннү
Көжегелей дуглап алган,
Чырык хүндүс дүмбей дүн дег,
Чыттыг, бустуг ыштың
кончуун!

Владимир ТАРГЫН.

КИНО

МАРТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Чиде берген империя» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. «Видеозал»: «Араатан» (2 сериялыг) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Айыылдыг рейстер» 9.00, «Садыгжы уруунуң болгаш элдептиг хуулгаазын чечек дугайында тоол» 11.00, «Чанагаш кара» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брегенниң алдын шагының чажыды» 13.40, «Кызыл изиг» 16.40, 18.10 шактарда.

Иштики херектер органнарының хоочуну, милицияның халажылгада майору

Василий Бападаевич
ХЕРТЕК

дөртен чеди харлап бар чораан назынында озал-ондакка таварышкаш, мөчээнин Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу болгаш Кызыл район чагыргазының иштики херектер килдизи дыңнатпышаан, оон төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа, «Шын» солунунуң редакция коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келгеч кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91,— 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы— 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; —3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т—00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамы. Тиражы 25.030. Индекс 54240. Чагыг № 56.